

מבגש

לעבודה חינוכית-סוציאלית

כרך כ"ד • גיליון 43

אב תשע"ו – יוני 2016

יוצא לאור על ידי:

בשיתוף עם:

מהדרה וסיכון להכלה ושילוב: בוגרי מסלולים ייחודיים בצה"ל בחיים האזרחיים

ילך לב ארי, מיכל ראזר, נועה בן יוסף-אזולאי ורינת אדלר

תקציר

מטרת המחקר הייתה לבחון את מידת השתלבות בוגרים ובוגרות של תכניות ייחודיות בצה"ל, מקא"מ¹ וחג"מ² (חיילי "איתן") בחיים האזרחיים, בעיקר מן ההיבטים של תחושת מסוגלות, תעסוקה והשכלה. המחקר כלל מילוי שאלונים וראיונות פנים אל פנים. ממצאי המחקר מצביעים על כך ששני המסלולים הייחודיים מספקים מעין חוויית תיקון לחלק גדול מהמשתתפים בה. דמות המפקד, בעיקר בטיחות, אך גם בהמשך השירות הצבאי, היא הדמות המשמעותית בהקשר זה. צעירים אלה, שהגיעו מסביבה מדירה – חברתית וחינוכית – חוו במסגרת התכניות הייחודיות בצה"ל הכלה מסוימת. חוויה זו אפשרה להם, לפחות בשנים הקרובות לאחר שחרורם מהצבא, להשתלב במסגרות אזרחיות הנחשבות נורמטיביות. עם זאת נראה כי המסגרת נבנתה במקור כמותאמת למאפיינים גבריים ולצרכיהם הצבאיים הייחודיים. לנשים לא נעשתה הכנה מותאמת טרם קליטתן, ולכן הטיחות נחווה אצל רבות מהן כמזלחת וכמעצמה פחות מאשר אצל הגברים. כתוצאה מחלק מממצאי המחקר, מומלץ לקיים חשיבה מחודשת על מנת לבחון את התאמת המסגרת הקיימת לצורכי הנשים, כמו גם לעקוב אחר הצלחת שילובם של בוגרי התכניות הייחודיות ובוגרותיהן בחיים האזרחיים לאחר שנים.

מילות מפתח: מסלולים ייחודיים בצה"ל, שילוב בחיים אזרחיים, הדרה חברתית והכלה חברתית, בני נוער בסיכון

מבוא

"הדרה חברתית" היא תהליך שבגיניו קבוצות מסוימות באוכלוסייה נדחקות לשוליים ונמנעת מהן השתתפות מלאה בחיי החברה. התופעה נובעת מסיבות שונות, ובראשן – עוני, מצוקה כלכלית והגירה. בתהליך של הדרה חברתית מורחקות קבוצות גדולות באוכלוסייה ממקומות עבודה, מהיכולת להשיג הכנסה נאותה ומהזדמנויות להתקדם במסלול החיים. ההדרה אף מונעת מקבוצות אלה לקחת חלק פעיל ברשתות חברתיות וקהילתיות, ויש לה השלכות מרחיקות לכת על אינטגרציה חברתית של קבוצות מוחלשות בזרם המרכזי של החברה. היא עלולה לפגוע לא רק במסלול החיים של האנשים עצמם, אלא גם לעבור מדור לדור (דורון, 2006; סטריאר, 2001).

1 מרכז קידום אוכלוסיות מיוחדות

2 חיילות גיוס מיוחד

בניגוד ל"הדרה חברתית", המונח "הכלה חברתית" מבטא מצב של חתירה לשוויון, שבו החברה ומוסדותיה המרכזיים מתייחסים לכל אדם, מקבלים אותו ומסייעים לו להשתלב מבחינה חברתית. מטרת החברה היא להגיע לרמת הכלה בסיסית בסיוען של תשתיות תומכות, באופן שימנע את קיומם של מנגנונים הגורמים להדרה או יקטין את השפעתם ככל האפשר. הכלה חברתית אמורה להוות תשתית לפעילותם של ארגונים ומוסדות חברתיים, כמו גם לאנשי המקצוע העובדים עם אוכלוסיות מוחלשות או עם אוכלוסיות במצבי מצוקה.

הכלה חברתית היא תהליך מורכב, והוא מחייב מדיניות מכוונת שמטרתה לסייע לאנשים בשולי החברה להשתייך לזרם המרכזי שלה. בין היתר, השפה הרווחת לתיאור האנשים החיים בשולי החברה צריכה להשתנות; כך למשל, יש להשתמש במונחים "אנשים שחיים בעוני" או "משפחות החיות בעוני", לעומת "אנשים עניים" או "משפחות עניות". השינוי הסמנטי מבטא מעבר מתפיסת העוני כפתולוגיה, כבעיה של הפרט, אל תפיסת העוני כמצב חיים שנוצר מהבניה חברתית, וככזה, הוא ניתן לשינוי. עוני אינו תכונה אישיותית של אדם, ולכן אנחנו, כחברה, מסוגלים לפעול לשינוי ההבניות החברתיות המובילות אנשים לחיי עוני (ברמן וקייזר, 2006).

הדרה או הכלה חברתית חלים על בני אדם בכל קשת הגילים. עם זאת, נערים מודרים פגיעים יותר ממבוגרים למשמעויות האישיות והחברתיות של מצבי שוליות (marginalization), וחלקם חשופים למצבי סיכון שונים בטווח הארוך ובטווח הקצר (דורון, 2006). בשנים עברו, רובם המוחלט של השירותים לטיפול בבני נוער בסיכון היו מיועדים לנערים ולנערות כאחד. רק בשנים האחרונות החלה מגמת שינוי בנושא, ויש גידול בשירותים המיועדים לנערות בלבד. אחת הסיבות המרכזיות לכך היא שביטויי המצוקה של נערים שונים מאלו של נערות: בעוד בנים מבטאים מצוקה באופן מוחצן יותר, ביטויי המצוקה אצל בנות הם לרוב מופנמים ומופנים כלפי עצמן. עד לאחרונה, שיעורי השיקום של נערות היו נמוכים מאלה של נערים, זאת משום שתשומת הלב של הגופים המטפלים הופנתה אל בנות רק כאשר מצבן היה אקוטי, ולעתים הדבר נעשה מאוחר מדי (רסנר וזעירא, 2014). עם העלייה בשנים האחרונות במודעות לצרכיהן של נערות, התחולל שינוי גם בדיון המקצועי על אודותן. כיום, הדגש בשיח המקצועי מתמקד בראיית הנערות כקרבנות של מציאות חברתית, להבדיל מהגישה שננקטה בעבר, אשר ראתה אותן כמי שטעו או סטו מן הנורמה או שסובלות מפתולוגיות קשות וזקוקות להגנה (קומס, גולן, דולב ויובל, 2005).

מאז הקמתו, משמש צה"ל, נוסף על תפקידו בהגנת המדינה ואזרחיה, כלי חברתי הממלא משימות ממלכתיות-חברתיות, בכללן טיפוח אוכלוסיות חלשות (כהן ועמרני, 1989). עבור קבוצות מסוימות באוכלוסייה, כגון: בני נוער בהדרה ובסיכון, המאופיינים ברמות גבוהות של ניתוק וניכור חברתי, בני נוער שנשרו ממערכת החינוך, בעלי רישום פלילי, כאלה שהוצאו מהמסגרת הביתית ובני נוער ממשפחות שמצבן הסוציו-אקונומי קשה, השירות בצה"ל הוא הזדמנות להשתלב במסגרת חברתית נורמטיבית, שתאפשר להם להשתלב בהמשך חייהם במערכת הלימודים ובשוק העבודה. למסגרת החברתית הצבאית יש משמעות רבה עבור בני נוער בסיכון,

שכן היא מאפשרת להם היכרות עם אנשים ויצירת רשת חברתית חדשה, הגברת הביטחון העצמי וחשיפה לנורמות ולערכים חברתיים שונים מאלה שהכירו טרם גיוסם (שרר, 1997).

המאמר הנוכחי מציג ממצאי מחקר שבחן את מידת השתלבותם בחיים האזרחיים של בוגרי מסלולים ייחודיים בצה"ל – מקא"מ (מרכז קידום אוכלוסיות מיוחדות) וחג"מ (חיילות גיוס מיוחד) – על פי תפיסתם. מטרת המחקר הייתה לבחון את השפעת החוויה הצבאית ואת תרומתה להכלה אזרחית לאחר השחרור מצה"ל, תוך התייחסות לאירועים מרכזיים ולסוכני חברות במהלך השירות הצבאי וכן תוך השוואה בין חווייתן של נשים לחווייתם של גברים.

בני נוער במצבי שוליות, סיכון והדרה

הדרה של בני נוער נובעת בדרך כלל מהיותם חלק מקבוצות שוליים עקב השתייכותם המשפחתית והחברתית, והיא מתבטאת פעמים רבות בהגעה למצבי סיכון ומצוקה. חלק ממצבים אלו באים לביטוי בנשירה וניתוק ממסגרות חינוכיות. ילדים ונוער בסיכון אינם מממשים את זכויותיהם הבסיסיות לביטחון, הגנה וכבוד. תהליכים של הדרה חברתית המכוונים כלפי בני נוער וצעירים מועצמים מעצם היות תקופת ההתבגרות שלב של משבר מבני בהתפתחות הנפשית והרגשית. המתבגרים נתפסים כמועדים לחולשות ולסטיות מוסריות וכסובלים מפגיעות רגשית וחוסר יציבות (גולדפרב, 2006). ראזר, ורשבסקי ובר-שדה (2011) בחנו תלמידים בהדרה חברתית ואפיינו אותם כתלמידים המצויים בסכנת נשירה גלויה או סמויה ממערכת החינוך. מערכת החינוך אינה מצליחה לסייע לבני נוער המגיעים מרקע חברתי-כלכלי קשה להשתלב. תהליך ההדרה מועצם כתוצאה מיחסי גומלין בעייתיים בין בני הנוער ובין מערכת החינוך. מחקרים מצביעים על תפקוד פסיכו-סוציאלי לקוי של נושרים ממסגרת בית הספר, המתבטא בתחושת כישלון, בדימוי עצמי נמוך ותווית שלילית (סטיגמה). אלו מלווים את הנערים אל חייהם הבוגרים ויוצרים מחסום רגשי וקושי בהתמודדות תקינה עם החיים כבוגרים בחברה (Kaplan, Damphousse & Kaplan, 1994).

המונח "נוער במצבי סיכון" מתייחס לבני נוער המתקשים לתפקד במסגרות החינוכיות והחברתיות המקובלות עבור בני גילם ונקלעים לחיפוש דרכים חלופיות, דרכים המביאות אותם בסופו של דבר לתחושת ניכור כלפי המסגרות הנורמטיביות ולניתוק מהן (להב, 1999, 2012). בני נוער אלו מפגינים כלפי המערכות החברתית והבית ספרית הרגילות של בני גילם התנהגויות בלתי מסתגלות, כגון: התנהגות אלימה, שימוש באלכוהול, סמים וחומרים ממכרים ונשירה מבית הספר וכן ניכרים היבטים בעייתיים בבריאותם הנפשית והפיזית (כאהן-סטרבצ'ינסקי, קונסטנטינוב ויורוביץ, 2006; סבו-לאל וחסין, 2011).

בפנייתם של בני נוער בסיכון אל מחוץ למסגרת החברתית הנורמטיבית והפיכתם עקב כך למודרים, ניתן לזהות רצף התפתחותי שנכפה עליהם על ידי החברה הישראלית. בני נוער אלו פנו לעולם שמחוץ למסגרת על פי רוב לאחר שמסגרות שונות בחייהם – המשפחתית, הבית ספרית, החברתית והקהילתית – לא יכלו

להכילם כראוי, לא נמצאה להם מסגרת חלופית, והם הגיעו לרחוב (להב, 1999). מעריכים שבישראל יש כ-150,000 בני נוער בגילים 13–18 הנמצאים במצבי סיכון. הם משתייכים לקהילות הנמצאות בשולי החברה; הם תת-משיגים, נושרים ממערכת החינוך, מנותקים ומסובכים בפלילים. הימצאותם בשולי המערכת הופכת אותם לנוער מודר ומקטינה את סיכוייהם להשתלבות חברתית נורמטיבית (ואזן-סיקרן, בן סימון וכאהן-סטרבצ'ינסקי, 2012).

תכניות התערבות שונות, המתבצעות במסגרות חינוכיות בבתי ספר תיכוניים, תוכננו ונועדו למניעת נשירה ולטיפול והתמודדות עם צרכיהם המורכבים של בני נוער בסיכון (ראו למשל להב, 1999, 2000; סנדרוביץ, 2002). מדיניות הטיפול בנוער בסיכון בישראל עברה שינויים רבים, והיא מאופיינת כיום בגמישות פעולה, בגיוון ובחדשנות. שינויים אלה נבעו במידה רבה מההבנה שעשייה חינוכית סטנדרטית אינה מאפשרת התקרבות לנערים בסיכון, ורק גישות מקוריות המבוססות על אמפתיה עשויות לקרב את עובדי החינוך, ובעקבותיהם את המעשה החינוכי, אל אותם צעירים שנפלטו ממסגרות חינוכיות (וולנסקי, 2005).

מחקרים רבים עוסקים בתיאור מצבם של בוגרים שהיו בעברם נערים בסיכון, בהשוואה לבוגרים אחרים שלא הוגדרו ככאלה (בנבנישתי, 2003; Johnson-Reid & Barth, 2000): מצד אחד, ישנם מחקרים הטוענים כי הראשונים הם בעלי סיכוי גבוה להיות מעורבים בפלילים, בהשוואה לבוגרים אחרים בני גילם, ולסבול מעוני ואבטלה, בהשוואה לאוכלוסייה הכללית (בנבנישתי, 2003); מצד שני, מרבית המחקרים מציגים תמונה אחרת, ולפיה רוב הילדים אשר גדלו בסביבה של סיכון מתפתחים להיות בוגרים משתלבים (MacDonald, 2006; McElwee, 2007; Sharland, 2006). כך למשל, 87% מבוגרי "מפתן" הם אנשים עובדים, ו-74% מהם מרוצים ממצבם החברתי (בן-רבי, ארגוב וסבו-לאל, 2003). מחקרים אחרים העוקבים אחרי בוגרי פנימיות מעידים גם הם על שיעור גבוה של השתלבות בעבודה (80%–90%) ועל שביעות רצון של הבוגרים מחייהם החברתיים, אם כי זו נמוכה מבוגרים אחרים שלא הוגדרו בעברם כבני נוער בסיכון (גולן, שרעבי וונדר-שוורץ, 2001).

מחקר חדש, אשר התמקד בגברים ישראלים שהיו מוגדרים בעברם כבני נוער בסיכון, העלה כי גם בבגרותם, ולמרות השתלבותם החברתית לכאורה, גברים אלו התקשו לגבש לעצמם זהות יציבה, ורקע הסיכון לא הרפה מהם. השאיפה המרכזית אשר הניעה את סיפורי חייהם של המשתתפים במחקר הייתה רצונם להיות "כמו כולם". המאבק בין הרצון הפנימי להרגיש שייך לבין המחסום החיצוני המונע זאת, מייצר זהות המאופיינת בהיעדר שייכות, זהות המאופיינת בעמימות לאורך שנים (קיי, 2013). תחושת השייכות מדווחת בספרות כפרמטר חשוב מאוד בתהליך של בניית מסוגלות עצמית (Baumeister, Twenge & Nuss, 2002; Twenge, Baumeister, Tice, & Stucke, 2001). שני ממדים חשובים הם ויסות עצמי והפחתה באימפולסיביות, התלויים מאוד בתחושת שייכות (Baumeister, DeWall, Ciarocco & Twenge, 2005). היעדר זהות מגובשת נמצא בשלושה מישורים – המגדרי, התרבותי-אתני והחברתי-כלכלי: (א) במישור המגדרי – מה משמעות העובדה "להיות גבר";

(ב) במישור התרבותי-אתני – מחיקת הזהות המזרחית, לקראת אשכנזיות; (ג) במישור החברתי-כלכלי – מה משמעות היציאה מעוני? המחקר התייחס לכך שהדבר המכביד במיוחד על הגדרת הזהות בבגרות הוא היכולת להיחלץ מהתיוג השלילי (קיין, 2013). בפרק הבא מתוארים ממצאי המחקרים המתמקדים בנערות בסיכון ובמאפייניהן הייחודיים.

מגדר, הדרה וסיכון

הספרות העיונית והמחקרית מרבה לעסוק באופן כללי במתבגרים, נערים ונערות, אך ההתייחסות אליהם היא כאל מקשה אחת, מבלי להבחין בין המינים. המחקרים המעטים העוסקים בנערות בהדרה ובסיכון בוחנים אותן מתוך גישות פסיכולוגיות, קוגניטיביות ומערכתיות, אך ממעטים להתחשב בהקשר החברתי והתרבותי, ובכך הם מתעלמים מייחודיותן של הנערות, בהשוואה לנערים (גולן, 2002). המונח "נערות בסיכון" מתייחס לנערות בנות 13–21, דהיינו בגיל ההתבגרות והנעורים, הנמצאות על רצף של רמות ניתוק ממסגרות פורמליות (ברקוביץ-רומנו, קרומר-נבו וקומס, 2013). ממחקרים שנערכו על נערות אלה עולה שהן אינן מבטאות את מצוקותיהן וכעסיהן בצורה גלויה, אלא מפנימות אותם ומפנות אותם פעמים רבות כלפי עצמן; זאת בשונה מנערים, אשר מצוקתם באה לידי ביטוי בדרך כלל בצורה מוחצנת, כלומר באלימות ובגרימת נזק לסביבתם, ובכך הם מפנים אליהם תשומת לב חברתית וציבורית. הנערות מושכות את תשומת הלב הציבורית רק כאשר הן כבר במצב אקוטי, דבר המקשה מאוד על שיקומן (כאהן-סטרבצ'יסנקי ועמיתים, 2006).

בשנים האחרונות מושקעת עבודה רבה במיפוי התחום של נערות בסיכון, והולכת וגוברת המודעות, הן במחקר והן בפרקטיקה, לצורך בעיסוק מקיף וכוללני בצרכיהן הייחודיים. ממחקרים שונים עולות עדויות לכך שנערות חוות קשיים אחרים מקשייהם של נערים וניצבות בתקופה זו מול משימות ואתגרים שונים מהם (ברקוביץ-רומנו ועמיתים, 2013; ציונוב, רייכנברג ורוזנר, 2010; קומס ועמיתים, 2005): נערות נוטות לסבול מבעיות רגשיות, כגון דימוי עצמי ודימוי גוף נמוכים, ומתחושה כללית של חוסר אושר יותר מנערים, אך הן מפגינות במצבי מצוקה התנהגויות שונות, אשר לעתים אינן גלויות לעין, ועל כן אינן זוכות לתשומת לב ראויה. התנהגויות אלו נובעות מהימצאותן של הנערות ב"צומת של סיכונים", וזאת בשל שלושה גורמים: (א) מין: מעמדן הנחות ושלוליותן של נשים אף בחברה בת ימינו; (ב) גיל – המעבר העמום שבין ילדות לבגרות; (ג) מצבי מצוקה שונים המשפיעים על חייהן – עוני, הגירה ועלייה או שייכות לקבוצות שוליים שונות בחברה הישראלית (קומס, 2013).

הגישות העכשוויות להכלה של נערות בסיכון משלבות אמונה ביכולתן של נערות המתמודדות עם מצבי חיים מסכנים ללמוד לעזור לעצמן ולקחת אחריות על חייהן בסביבה תומכת המבוססת על הדדיות ושוויוניות. אמונה זו מנחה את החשיבה העומדת בבסיס הפיתוח וההפעלה של תכניות ייחודיות המותאמות לצרכיהן של נערות. תכניות אלה נשענות על גישות עבודה חדשניות ומחזקות הן את הנערות

המתמודדות עם מצבי סיכון והן את אנשי המקצוע במערכות החינוכיות והטיפוליות המסייעות. הנערות נתפסות פחות כמי שסובלות מפתולוגיה וכזקוקות להגנה, ורואים בהן קרבנות של מציאות חברתית. התנהגויות מסכנות נתפסות כביטוי לכוח להתמודד, גם אם התמודדות בלתי מוצלחת (קומס, 2006, 2008).

בני נוער בהדרה ובסיכון זקוקים למסגרת אשר תוביל אותם להשתלבות ולהכלה בחברה הישראלית. מסלולי מקא"מ וחג"מ בצה"ל הוקמו על מנת לאפשר להם להשתלב במסגרת צבאית נורמטיבית. בסעיף הבא מוצגים מנגנוני ההכלה במסגרות צבאיות בישראל.

צה"ל ותפקידו כאמצעי להכלה חברתית בקרב בני נוער בהדרה ובסיכון

מחקרים שנערכו על אודות מקומו של הצבא בחיי צעירים ישראלים מצביעים על תרומתו החשובה של השירות הצבאי להתפתחות הצעירים המשרתים בו (דר וקמחי, 2000; כהן ובגנו, 2001; מייזלס, 2002; מש, 2010), ובמקרים רבים השירות הצבאי הוא מעין "כרטיס ביקור חברתי" המלווה את האזרח בחייו בארץ (מייזלס וגל, 1993). אולם בקרב חלק מבני הנוער בישראל, חובה זו, שזכות בצדה, אינה מובנת מאליה (רבינוביץ, 2009). המעבר מהאזרחות לצבא מוצג בספרות המחקרית כאחד המשברים המרכזיים בחיי הפרט. הבנת מאפייני המעבר אל השירות הצבאי היא חוליה חשובה בהבנת עולם המתבגרים בחברה הישראלית. הכניסה לצבא היא לעתים קרובות המאורע המשמעותי ביותר בחייו של הצעיר ועלולה להיות האיום הגדול ביותר על יכולת ההסתגלות שלו עד שלב זה. למערכת הצבאית כמה מאפיינים שהמתייגים נדרשים להסתגל אליהם: זוהי מערכת אשר מטשטשת ייחודיות; מתקיימים בה תנאים מתמשכים של לחץ פיזי, נפשי וחברתי; היא מערכת נוקשה הכופה נורמות וסטנדרטים חדשים להתנהגות ולביצוע; קיים בה שימוש בענישה או קידום כאמצעי להנעה; נדרשת בה נאמנות בלתי מסויגת גם בניגוד לסטנדרטים ואיסורים בסיסיים מופנמים (ישראלשוילי, 1992).

קשיים אלה מתגברים בקרב אוכלוסיות מודרות, המתאפיינות בקשיי הסתגלות ואשר חוו כישלונות בהשתלבות במסגרות בעבר. לתופעה זו מספר סיבות עיקריות: (א) בקרב אוכלוסיות אלה רווחת תחושת ניכור וקיפוח מצד המדינה ומוסדותיה; (ב) קיים מחסור במערכות תומכות שיעודדו את בני הנוער להתגייס ולהתמיד בשירות. רבים מהבוגרים בסביבתם אינם מתגייסים ואף מקבלים לגטימציה וחיזוק חברתי לעשות כן. צה"ל מודע לבעייתיות שיש בגיוסם של נערים ונערות מאוכלוסיות מודרות ומשקיע משאבים רבים באיתורם ובבניית תכניות שירות מיוחדות עבורם. התפיסה הצה"לית בנוגע למחויבות הצבא לנושאי חינוך והניסיון לסגל את בני שכבות המצוקה למסגרת הצבאית באו לידי ביטוי נרחב בתקופתו של הרמטכ"ל רפאל איתן (רפול) (העמותה להנצחת והנחלת מפעלות חייו של רפאל איתן, 2011). בעת השירות הצבאי זכו המגויסים להכשרה לימודית בסיסית, למעקב

וליעוץ, למדו מקצוע שיוכל לשרת אותם גם בחייהם האזרחיים והגיעו להישגים משמעותיים בצה"ל ואף בחייהם האזרחיים (אורבך וכץ, 1991; כהן ועמרני, 1989); (ג) בתרבות הישראלית קיים נרטיב "גברי ביטחוני" של החייל הלוחם, נרטיב המהלל אומץ, קשיחות, כוח ושליטה ביצרים. השירות הצבאי בחברות שונות בכלל ובישראל בפרט מהווה טקס מעבר מילדות לבגרות (ליבליך, 1987; קפלן, 1999; שיאון, 1997). הגבריות הצבאית מהווה עבור נערים בסיכון חלופה לגבריות שהיו מורגלים אליה בשכונה, המבוססת על כבוד. זו הצבאית היא אחרת ואף סותרת, למשל כאשר חיילים נדרשים להישמע להוראות מפקדיהם, דבר ה"פוגע בכבוד" וב"גבריות השכונתית" (קין, 2013).

מודל קרבי או הגבריות השלטת הישראלית בנויים על רצף של סיום תיכון ומעבר לתפקיד "טוב" בצבא. המטען הגברי של אלו שלא סיימו תיכון בשל הצורך לסייע בפרנסת המשפחה, הסיט אותם מהמסלול השולט עוד טרם גיוסם ופגע ביכולתם להשתלב במסלול השולט בצבא. לכאורה הם אינם זקוקים לצבא כדי לרכוש גבריות, מפני שרכשו אותה בשכונה עוד טרם גיוסם, והם מנהלים דיאלוג מורכב עם הגבריות הצבאית, הכולל מחאה וקבלה. השירות הצבאי נועד לתת להם ולהוריהם אישור על עמידה בנורמות של גבריות תקנית והזדמנות להרגיש שווים לאחרים (ששון-לוי, 2003). מחקרים אחדים בחנו את השפעת השירות הצבאי על השתלבותם בחברה של צעירים שחוו עוני והדרה בילדותם, בהשוואה להשפעתה על צעירים שלא שירתו בצבא ובאו מרקע דומה. אחד המחקרים הצביע על כך שהשירות הצבאי אפשר לנערים אלה לרכוש השכלה ולהשתלב בשוק העבודה, הישגים שאולי לא היו מושגים בדרך אחרת. הם התחתנו בגיל מאוחר יותר, והיו להם נישואים יציבים יותר מאשר לאלה שלא שירתו בצבא. הם אף הגיעו להישגים טובים יותר משמעותית מהצפוי על פי הרקע והתפקוד שלהם כצעירים (Elder, 1986). מחקר אחר השווה בין שלוש קבוצות של נערים: נערים ששירתו שירות מלא בצה"ל, נערים ששירתו שירות חלקי ונערים שלא שירתו כלל. הממצאים חשפו כי מצבם של הנערים ששירתו בצה"ל שירות מלא היה זהה למצבם של אלה שלא שירתו. לעומת זאת, נערים שלא הצליחו להשלים את השירות הצבאי נמצאו במצב קשה יותר מנערים ששירתו שירות מלא ומאלה שלא שירתו כלל (שרר, 1997).

תפקיד ייחודי בהקשר זה ממלאים המפקדים. מתוקף סמכותם, אחריותם ודרגתם, הם הדמויות האנושיות הנגישות והנוכחות עבור החיילים. מלאכת הפיקוד היא מלאכה מורכבת ומאתגרת, שכן המפקדים נדרשים כל העת לאזן בין אחריותם למשימה לבין אחריותם לאנשים (חיל החינוך והנוער, 2011). מחקרים שבדקו את השפעת המפקדים על הסתגלות הטירונים ועל רמת תפקודם הראו כי הסתגלות החיילים קשורה להיסטוריית ההתקשרות שלהם עם דמויות משמעותיות בחייהם, אך מושפעת גם מהמפגש שלהם עם מפקדיהם. אלה יכולים לשמש לחניכיהם מקור ביטחון בפני עצמו, ובכך להעלות את רמת הביטחון שלהם ואת כושר הסתגלותם לטירונות (איז'ק, 2002; מיקולינסר, 1998; Mikulincer & Florian, 1995). תרומה זו מתחדדת כאשר מדובר בתפקידם של המפקדים בשילובם של צעירים המשתייכים

לאוכלוסיות ייחודיות. כמחצית מהחיילים שהשתתפו בקורס להשלמת 12 שנות לימוד בצה"ל ייחסו למפקדיהם הישירים השפעה רבה על ההחלטה להשתתף בקורס (גילת, עזר, שגיא ואזולאי, 2014).

השירות הצבאי מאפשר לנערים ולנערות המתבגרים לקבל על עצמם אחריות, מקנה להם ביטחון עצמי ומאפשר להם לבדוק את יכולתם לעמוד באתגרים קשים, דבר שיש לו השלכות על המשך חייהם. בצבא החיילים רוכשים חברים חדשים, לומדים לשתף פעולה, לעבוד בצוות ולעמוד באתגרים כפרטים וכקבוצה (ליבליך, 1987; מייזלס, 1993). במחקר הנוכחי נבחנה השפעת החוויה הצבאית במסגרת תכניות מקא"מ וחג"מ, לצד גורמים נוספים, על ההשתלבות בחיים האזרחיים של בוגרי תכניות אלה.

שאלות המחקר

שאלת המחקר המרכזית הייתה: באיזו מידה השתלבו בוגרי מקא"מ ובוגרות חג"מ בחיים האזרחיים, על פי תפיסתם? בחנו את תפיסת העצמי שלהם, את מסוגלותם (אמונם בעצמם וביכולותיהם) ואת השתלבותם בכמה מערכים חברתיים, ובעיקר בתעסוקה ובלימודים. כמו כן ניתחנו את השפעת התהליך הצבאי באמצעות תכניות מקא"מ וחג"מ על מאפייני השתלבותם האזרחית.

ההנחה המרכזית היא כי השירות הצבאי תורם להתפתחותם האישית של הבוגרים, כולל שינויים הקשורים ככל הנראה בדימוי עצמי ותפיסה אחרת של המציאות, ובדרך זו מסייע להשתלבותם בחברה (ראו כהן ועמרני, 1989). עם זאת, ברור לנו שישנם גורמים נוספים המשפיעים על השתלבות זו, אך מחקרנו התמקד רק בחוויה הצבאית ובהשפעתה לדעת המשתתפים במחקר.

הקשר המחקר: מסלולי מקא"מ וחג"מ – מבנה וממצאי מחקרים קודמים

בשנת 1980 אישרה ממשלת ישראל תכנית שגיבש צה"ל בנושא "קידום האוכלוסיות המיוחדות במסגרת צבא הגנה לישראל" (מקא"מ), על פי יזמת הרמטכ"ל דאז, רב-אלוף רפאל איתן. מיזם מקא"מ, שבשנים הראשונות לקיומו הוכר יותר בשם "נערי רפול", הוקם בכדי לסייע לחיילים מאוכלוסיות טעונות טיפוח להסתגל למסגרת הצבאית ולהכניס לחיים האזרחיים. המטרה של מיזם זה, כפי שהוגדרה בהחלטת ממשלה ש/165 משנת 1981, הייתה: "קידום מרבי של כל פרט מן האוכלוסיות החלשות ושילובו ככל הניתן במילוי תפקידים אפקטיביים בצבא ובמשק האזרחי. פעולה זו תדגיש את טובת הפרט, קידומו ויכולתו לתפקד כאזרח יצרני בחברה" (חיל החינוך והנוער, 2011).

כיום פועלים בצה"ל שני מסלולים עיקריים לגיוס מתבגרים עם נתונים אישיים נמוכים וקשיי הסתגלות ובני נוער מאוכלוסיות ייחודיות: (א) מקא"מ – מרכז קידום אוכלוסיות מיוחדות (גברים); (ב) חג"מ – חיילות גיוס מיוחד (נשים), שהחל בשנת

1993. חיילים אלו מכונים "חיילי איתן". שני המסלולים הם באחריות חיל החינוך והנוער. הצבא אינו מלווה מתגייסים בעלי נתונים אישיים נמוכים שמשרתים במסלולים אחרים. להלן פירוט קצר של תוכני שני המסלולים:

מקא"מ – במסגרת שירותם הצבאי החיילים עוברים במסלול מקא"מ את השלבים העיקריים הבאים: טירונות מיוחדת הנמשכת שלושה חודשים בבסיס "חוות השומר" של חיל החינוך והנוער; קורסים להשלמת השכלת יסוד, הניתנים לחיילים הזכאים על פי פקודות הצבא ומעוניינים ללמוד; קורסים להכשרה מקצועית; שירות במסגרת יחידות צה"ל וליווי על ידי סגל של מקא"מ; קורסים אזרחיים בשיתוף גורמי משרד הכלכלה (התמ"ת לשעבר) והכנה לשחרור הנערכת לקראת סיום השירות.

מקא"מ מהווה אם כן גורם מקדם ומשקם בצה"ל, המגייס לשורותיו זה 30 שנה צעירים אשר עקב תנאי סביבה בעייתיים, מתקשים להסתגל למערכת הערכים והנורמות הנהוגה בחברה הישראלית. קליטתם של צעירים אלה בצה"ל ושילובם בו נעשים במטרה לשפר את סיכויי ההשתלבות שלהם בחברה האזרחית הנורמטיבית. נוסף על כך מתקיים שיתוף פעולה בין המערכות האזרחיות שאליהן היה החייל קשור לפני הגיוס (משפחה, קידום נוער, שירותי רווחה), מתוך מגמה לסייע לחיילים בתהליך השתלבותם בצבא ובחיים האזרחיים לאחר השחרור מצה"ל.

חג"מ – החיילות במסלול חג"מ עוברות טירונות מיוחדת הנמשכת חמישה שבועות בבסיס הטירונות הכלל-צה"לי במחנה 80, ולאחריה הן עוברות שלבים דומים לאלה של החיילים במסלול המקא"מ.

קיימים מחקרים מעטים על אודות אופן הפעולה של מקא"מ, ועוד פחות מזה על המסלול הנשי המקביל – חג"מ, ועל נתוני החיילות המתקבלות אליו. ממקורות אחדים עולה שיישום הגישה מתממש בשני היבטים: היבט מערכתי – בניית מסלולי שירות ייחודיים ומגוונים, והיבט אישי – טיפול בפרט וקידומו, תוך התייחסות לצרכיו הייחודיים: השכלה, העצמה, הכשרה וליווי (חיל החינוך והנוער, 2011; שלום, 2012). בשנת 2009 נערך מטעם חיל החינוך והנוער מחקר שהתמקד בשרידותם של חיילי מקא"מ בשירות בצה"ל. מחקר זה העלה מספר מאפיינים ששיפרו יכולת שרידות זו, כמו רשת חברתית מסועפת, הכוללת תמיכה בבית וביחידה, וקשר משמעותי עם גורמים מלווים במהלך השירות – מפקדים ישירים, קציני מקא"מ, קציני מיון ומש"קיות המקא"מ (דפרין-וולפסון, 2009).

מחקרים שונים נעשו על השתלבותם של חיילי מקא"מ במהלך שירותם הצבאי ועל השתלבותם באזרחות אחרי השחרור (אורבך וכץ, 1991; טיארטג'אן, 2004; מייזלס וגל, 1993; מש, 2010; שרר, 1997). ניתוח ממצאי מחקרים אלה מראה כי עצם השירות של חיילי מקא"מ בצה"ל לא הבטיח ניעות חברתית. התמונה ששבה ועולה ממחקרים אלה היא שמעמדם החברתי והתעסוקתי של חיילי מקא"מ נותר נמוך מאוד גם שנים ארוכות לאחר סיום שירותם הצבאי. רבים מהם לא עבדו, ותפקודם האישי והחברתי היה נמוך. רבים נותרו רווקים, התגוררו בבית ההורים, לא היו מעורבים בקהילתם, לא שירתו במילואים ולא נטלו חלק בבחירות (חיון, 2014). יתרה מזו, כאשר הגיוס לצה"ל הסתיים בשחרור בטרם עת ואי-השלמת שירות

צבאי מלא, לא רק שלא תרם לניעות חברתית, אלא אף החריף את ההדרה החברתית והביא לירידה בתפקוד האישי ולהסלמה במצבים של מצוקה וסיכון (טיאראג'אן, 2004; מש, 2010; שרר, 1997). לעומת זאת, במחקר אחר, משתתפי מקא"מ דיווחו כי השתייכותם למסגרת זו סייעה בידם לצלוח את השירות הצבאי. במסגרת מקא"מ, מעבר להיותה מסגרת המספקת תמיכה רבה, הצעירים נמצאו בקבוצה שבה היו בעלי זהות גברית אחידה (זהות גברית שכונתית) והתמודדו יחד עם קונפליקט הזהויות (קיינ, 2013). כמו כן נמצא שחיילי מקא"מ תפסו את מפקדיהם הישירים כדמות אב (או אם), ואלו היוו גורם תומך מרכזי בשרידות בשירות (דפרין-וולפסון, 2009). כיום, ישנם כ-4500 חיילים וחיילות במסלולי "איתן" – מקא"מ וחג"מ (מעל מחציתם – חיילות). למרות קיום מסלול חג"מ מאז שנת 1993 ועל אף העובדה שמספר החיילות עולה על זה של החיילים, לא נחקר מסלול זה, ובכך החידוש המרכזי במחקרנו. חידוש נוסף במחקר הוא בבחינה עכשווית של הכלה בחיים האזרחיים של מי שהיו בעבר בני נוער בהדרה ובסיכון, ובעיקר בהתמקדות בהבדלי מגדר בנושא זה. חשוב לציין כי המחקר הנוכחי התבצע בקרב אנשים אשר הצליחו לשרוד במערכת הצבאית וסיימו את השירות בהצלחה. לפיכך הוא לא בחן את הצלחתן של התכניות הייחודיות ואת יעילותן, אלא באילו ממדים תרמו התכניות למי שהצליחו לסיימן והסכימו להשיב לשאלונים ולהתראיין.

המחקר

המשתנים

משתנים תלויים: השתלבות באזרחות – הכוונה להיותם של בוגרי ובוגרות מקא"מ וחג"מ אזרחים התורמים למדינה מחד גיסא, ושאינם נופלים לנטל עליה מאידך גיסא. התחומים שנבחנו הם: (א) תחושת מסוגלות (לפירוט ראו לוח 1, אלפא קרונבך=0.82); (ב) תפקוד בעבודה, שדורג בסולם ליקרט (לפירוט ראו לוח 2, אלפא קרונבך=0.80); (ג) לימודים כיום (1=לא, 2=כן).

משתנים בלתי תלויים: בכל אחד מההיבטים נבחנו מרכיבי השילוב באזרחות לפי הנושאים הבאים: (א) רקע דמוגרפי וסוציו-אקונומי: מגדר, גיל, ארץ לידה, ותעודת בגרות (1=לא, 2=חלקי, 3=כן); (ב) רקע צבאי: רצון להתגייס לצה"ל (סולם ליקרט, מ-1=כלל לא, ועד 5=במידה רבה מאוד), הכשרה מקצועית בצבא (1=לא, 2=כן), המלצה על מסלולי מקא"מ או חג"מ (1=לא, 2=כן); (ג) החוויה הצבאית – תרומת דמויות שונות במהלך השירות הצבאי: מפקדים אישיים, מפקדים בטירונות, משפחה ועוד (דורג בסולם ליקרט, מ-1=כלל לא, ועד 5=במידה רבה מאוד, אלפא קרונבך=0.70).

הליך המחקר, הדגימה, שיטות המחקר ועיבוד הנתונים

לאחר קבלת האישור לראיונות השונים מדובר צה"ל ובסיוע חיל החינוך והנוער, אותרו בוגרי מקא"מ וחג"מ. הצעירים שהשיבו לטלפונים (בחלק ניכר מהמקרים מספרי

הטלפון לא היו מעודכנים) נשאלו אם יסכימו להשתתף במחקר. מספר הבוגרים שהסכימו להתראיין היה כ-300 והיווה את מסגרת הדגימה לתשאול הטלפוני. המדגם הסופי כלל 117 בוגרי מקא"מ ובוגרות חג"מ (99 רואיינו טלפונית על מנת למלא שאלונים, ו-18 רואיינו בראיונות מובנים למחצה, פנים אל פנים). הליך הדגימה התבצע באופן הבא: מתוך כ-5500 בוגרי המסלול בין השנים 2005–2007, נוצר קובץ של 3056 אנשים שהשגנו את מספרי הטלפון שלהם. מתוך קובץ זה, מרבית מספרי הטלפון כבר לא היו מעודכנים או שהמשיבים סירבו להתראיין. מספר המשיבים שהסכימו להתראיין היה כ-300, ומהם נוצר המדגם הסופי. שיעור ההיענות הממוצע של המשתתפים היה כ-30%.

שיטת המחקר העיקרית שבה השתמשנו הייתה כמותית-מתאמית, ובמסגרתה הועברו ל-99 נחקרים שאלוני סקר, באמצעות תשאול טלפוני. במסגרת שיטת מחקר נוספת, איכותנית, התקיימו ראיונות מובנים למחצה בקרב 18 בוגרים ובוגרות (12 בוגרי מקא"מ ושש בוגרות חג"מ). שני כלי המחקר התמקדו בחוויה הצבאית שעברו משתתפי המחקר, ולא בגורמים חיצוניים לחוויה זו. השאלון חובר על ידי כותבות מאמר זה, בהתבסס על מחקרים קודמים בנושא ועל ניסיון המחקרי ומפגשיהן עם השטח ובהתאם לשאלות המחקר. באופן דומה חובר מדריך הריאיון.

עיבוד הנתונים הכמותני כלל כמה ניתוחים: תיאוריים (ממוצעים, סטיות תקן), השוואה בין גברים לנשים (t-test) וניתוח כולל במודלים של רגרסיה לינארית בצעדים כפויים (עבור המשתנים התלויים "תחושת מסוגלות" ו"תפקוד בעבודה") ורגרסיה לוגיסטית (עבור המשתנה הקטגוריאלי "לימודים כיום"). כפי שצוין לעיל, מרבית המשתנים הוגדרו לפי סולם ליקרט, והמשתנים הקטגוריאליים קודדו כמשתני דמה לצורך הכללתם בניתוח.

עיבוד הנתונים האיכותני נעשה באמצעות ניתוח תוכן, כנהוג בגישת התאוריה המעוגנת בשדה (גבתון, 2001), דהיינו בנייה של מערכת קטגוריות אשר צמחה מתוך מערך הנתונים שהתקבלו ועובדו מהראיונות שנערכו עם משתתפי המחקר.

אוכלוסיית המחקר

במחקר הכמותי השתתפו 99 בוגרי מקא"מ ובוגרות חג"מ, שיכנונו מעתה "המשתתפים". מקרב המשתתפים, 55% היו גברים (54 גברים ו-45 נשים), בגיל ממוצע של 26.66 שנים (סטיות תקן 1.07). מעל למחציתם הגיעו מערים גדולות (200,000 תושבים ומעלה) או ערים קטנות יותר (100,000–199,000 תושבים). עוד 30% הגיעו מיישובים עירוניים (20,000–99,000 תושבים). היתר (8.8%) התגוררו ביישובים שגודלם קטן מ-19,999 תושבים.

מרבית המשתתפים (91%) היו ילידי הארץ. מקרב אלה שנולדו בחו"ל, כמעט כולם היו ילידי מדינות שהשתייכו בעבר לברית המועצות. גיל העלייה הממוצע היה שש שנים (סטיות תקן 3.16), כלומר למעט אדם אחד, כולם היו בני דור שני להגירה (עלו עד גיל שבע שנים [ראו Lev Ari, 2012]).

כ-78% מהמשתתפים הגיעו לשירות הצבאי לאחר שסיימו 12 שנות לימוד, ו-22% מהמשתתפים התגייסו מבלי לסיימן. כמו כן 29% מהם נבחנו בבחינות הבגרות, 35% נוספים נבחנו בחלק מהבחינות, ויתר המשתתפים (36%) לא נבחנו בהן כלל. מתוך אלו שלא נבחנו בבחינות הבגרות, ל-46% מהמשתתפים הייתה תעודת גמר במקצוע אחד מתוך מגוון של 21 מקצועות שונים – מקצועות טכניים, כגון: חשמל, מכונאות רכב ונגרות, ומקצועות מנהליים, כגון: הנהלת חשבונות, מלונאות ומזכירות. בהשוואה בין המינים, לנשים היה רקע השכלתי גבוה יותר מזה של הגברים: 95% מהן סיימו 12 שנות לימוד, לעומת 65% מהגברים, 44% סיימו עם בגרות מלאה, לעומת 15% מהגברים, ו-93% סיימו עם תעודת גמר, לעומת 65% מעמיתיהן. בעת עריכת המחקר, מעל למחצית מהמשתתפים (57%) היו רווקים, כ-20% – נשואים בלי ילדים, ועוד כ-23% – נשואים עם ילדים. שיעור הרווקים היה 61%, ושיעור הרווקות – 51% (הבדלי מגדר לא מובהקים). נתונים אלו דומים לכלל האוכלוסייה בישראל, שבה, על פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2012), בקרב גילאי 25–29 שיעור הרווקים היה 65%, וזה של הרווקות היה 46%, בממוצע – 55.5%.

ממצאים

כאמור, מטרת המחקר הייתה לבחון מהם הגורמים המסבירים השתלבות בוגרי מקא"מ ובוגרות חג"מ בחייהם האזרחיים, ובעיקר את תרומת החוויה הצבאית לכך. ראשית, יוצגו ממצאים תיאוריים-סטטיסטיים, לצד ציטוטים מדברי הנחקרים. בהמשך יוצגו מודלים המבוססים על סטטיסטיקה הסקתית, לבחינת שאלות המחקר.

מוטיבציה להתגייס לצה"ל ולמסלולים הייחודיים

כאשר נשאלו הנחקרים על רצונם להתגייס לצה"ל, באופן כללי, יותר מ-60% רצו להתגייס לצבא במידה רבה, פחות מרבע (23%) מהמשתתפים ציינו כי אינם רוצים כלל להתגייס לצבא או רוצים בכך במידה מעטה, וכ-15% רצו בכך במידה בינונית. המוטיבציה של הנשים להתגייס לצבא הייתה גבוהה מזו של הגברים – 4.06 ו-3.35 בממוצע, בהתאמה (על רצף של 1–5, מ-1=כלל לא, ועד 5=במידה רבה מאוד). באשר למסלולי מקא"מ וחג"מ, מרבית המשתתפים (86%) דיווחו כי לא רצו כלל (או רצו במידה מעטה) להגיע למסלולים אלו. רק 15% רצו בכך במידה בינונית או רבה (ללא הבדלים מובהקים בין גברים לנשים).

באופן כללי נמצאו הבדלים בין הגברים והנשים, בהתייחס להשתייכותם למסלולי מקא"מ וחג"מ (בהתבסס על הראיונות המובנים למחצה); הנשים התביישו בכך שגויסו לחג"מ, הכחישו עובדה זו או טענו כי אינן זוכרות כלל שהיו בחג"מ. לדברי אחת החיילות: "הייתי בשוק. קיבלתי את שוק חיי. ברבריות. שלוש נשים היו בהיריון... לא הבנתי איך 'נפלתי'. חייתי בהכחשה מוחלטת לגבי הסטיגמה הזו. המפקד ידע שאני מתביישת". עם זאת הן דיווחו על שירות צבאי

משמעותי: "אני לא זוכרת שהייתי במסלול כזה. אני רק יודעת שהצבא לא רצה לגייס אותי ונלחמתי. בסוף נהניתי מהשירות".

הגברים, לעומתן, דיווחו על תרומה גדולה מאוד של המסלול להתפתחותם האישית. הם ציינו כי אף שהמסלול סטיגמתי עבור המשתתפים בו, הוא קידם אותם בתחומים רבים בחייהם. אחד הגברים ציין בריאיון: "אם הייתי מגיע לטירונות רגילה, לא הייתי נשאר בצבא [...] אם לא הייתי בתכנית, היית מראיין אותי אולי מהכלא".

חלק מהגברים הגיבו אחרת וטענו כי המסלול אולי טוב, אבל לא בשבילם, וכי הם הגיעו אליו בטעות. אחרים טענו כי המסלול מייצר תווית שלילית (סטיגמה), ולכן היו מוותרים עליו; לדברי אחד מהם: "הייתי ממליץ על טירונות רגילה. בטירונות רגילה אנשים יותר נורמלים. הרגשתי לא מתאים". אחר ציין: "עדיף להיות חייל רגיל, בלי הסטיגמה".

בקרב הנשים העמדות היו נחרצות הרבה יותר. חלקן הביעו כעס על גיוסן למסגרת, ואחרות, כאמור, הכחישו לחלוטין את השיוך; אחת אמרה: "לא הייתי חג"מ, אלא חיילת רגילה", ואחרת ציינה: "אין שום הבדל בין חג"מ לבין חיילת רגילה".

החוויה הצבאית ושביעות הרצון ממנה

אחת הסוגיות המרכזיות שאותה בחנו במחקר הנוכחי הייתה, איזה מרכיבים בחוויית השירות הצבאי סייעו להתפתחותם האישית ולתחושת השייכות והמסוגלות של המשתתפים, ובהמשך – לשילובם בחיים האזרחיים. בדקנו בהקשר זה היבטים אחדים: מי היו הדמויות המשמעותיות במהלך השירות, ומה בתפקוד המפקדים סייע להשתנות ולהסתגלות לשירות. כמו כן בדקנו, מה היו החוויות המשמעותיות אשר הביאו לשינוי, וכיצד מתארים המשתתפים את המסגרות השונות שבהן שירתו.

באשר לדמויות משמעותיות שסייעו ותמכו בתקופת השירות הצבאי, המשפחה דורגה על ידי המשתתפים כמשפיעה ביותר. אחרי המשפחה, מי שדורגו כמשפיעות ביותר היו שתי דמויות מבין המפקדים הישירים: המפקד הישיר שפיקד עליהם במהלך השירות, לאחר תקופת הטירונות וההכשרה המקצועית, דורג במקום השני לאחר המשפחה, והמפקדת מהטירונות, זו שהייתה מפקדת הצוות של החייל או החיילת בטירונות, דורגה במקום הרביעי, לאחר החברים מהשירות הצבאי. כל יתר האנשים דורגו כמשפיעים במידה פחותה, ובעיקר קציני מקא"מ וחג"מ והחונכים במסגרת מסלולים אלו. על ההשפעה המועטה של חונכי מקא"מ וחג"מ, מידת ההסכמה הייתה ההומוגנית ביותר (סטיית תקן קטנה), ואילו הדמויות השנויות ביותר במחלוקת (סטיית תקן גדולה) היו של המפקד או המפקדת בטירונות. המדד הכולל המסכם – 2.64 בממוצע – מעיד על השפעה כוללת בינונית של כל האנשים שעמם היו המשתתפים בקשר במהלך השירות הצבאי (על רצף מ-1-5, מ-1=כלל לא, ועד 5=במידה רבה מאוד; סטיית תקן – 0.82). בהשוואה בין המינים, נמצאו שני הבדלים מובהקים, ובשניהם – הגברים חשו כי הדמויות היו משמעותיות עבורם יותר מאשר הנשים – מש"קי מקא"מ או חג"מ (2.45), לעומת 1.52 בממוצע,

בהתאמה) וקציני מקא"מ או חג"מ (2.06, לעומת 1.40, בהתאמה). לא נמצא הבדל מובהק בין המינים בממד המסכם, אם כי ממוצע תשובות הגברים ביחס להשפעת דמויות צבאיות עליהם היה גבוה מזה של הנשים.

מתברר אם כן, שבבואם להעריך את השפעתן של דמויות שונות מתקופת השירות הצבאי, הצביעו משתתפי המחקר בעיקר על משפחתם. דמויות צבאיות השפיעו פחות מהמשפחה. מבין דמויות אלו צוינו כמשפיעים יותר המפקדים הישירים, חברים מתקופת השירות והמפקדים בטירונות. הדמויות הקשורות למסלולים עצמם, דהיינו חונכים וקצינים, זכו להערכה נמוכה באשר להשפעתם המתמשכת לאורך הזמן. כמו כן, כמה דמויות צבאיות השפיעו על הגברים יותר מאשר על הנשים, אך ההשפעה כאמור הייתה בינונית למדי בשני המקרים.

מרבית המשתתפים תיארו בראיונות את החוויה הצבאית כחוויה מעצימה ומפתחת. בראיונות אלו תיארו המשתתפים התנהגויות של מפקדים אשר סייעו להתפתחותם. ממצא זה נמצא גם בראיונות וגם בשאלונים (תשובות לשאלות "פתוחות"). המשתתפים, בעיקר הגברים, תיארו תהליך שבו המפקדים הישירים (לעתים בטירונות ולעתים במהלך השירות) סייעו להם להסתגל למערכת שונה ולא מוכרת. הגברים זכרו וציינו את המפקדת שלהם מהטירונות כדמות חיובית ומחזקת: "המפקדת הייתה מצוינת, זוכר אותה, יש לי מזכרת ממנה בחדר". גם הגברים וגם הנשים ציינו את מפקדיהם הישירים במהלך השירות כמי שהפנו תשומת לב רבה לצרכיהם הרגשיים, אולם בנחישות וללא ויתור. לחלק גדול מהם זו הייתה הפעם הראשונה שבה הרגישו כי הם מצליחים להיענות לדרישות המסגרת, להבדיל מחוויות הכישלון במערכת החינוכית. לטענתם, יכולתם להסתגל הייתה קשורה במידה רבה לגמישות שגילו כלפיהם מצד אחד ולגבולות ברורים מצד שני. המפקדים שהצליחו לסייע היו אנשים אשר הצליחו ליצור איזון נכון בין שני ההיבטים – דרישה והכלה.

משתתפי המחקר ציינו במילים שלהם את תחושותיהם באשר ליצירת קשרי קרבה ואכפתיות על ידי המפקדים: "הייתה לי מפקדת, היא כמו אימא שנייה. בזכותה שרדתי שלוש שנים", "המפקד הישיר היה כמו אבא. דואג להכול. יושב אתך. עושה שיחות. אם לא הוא, לא הייתי מחזיק מעמד".

היבט נוסף שעלה בראיונות היה מתן הערכות חיוביות על ידי המפקדים. הנה שתי דוגמאות לדברי משתתפי המחקר: "קיבלתי 'חייל מצטיין' שלוש פעמים. אימא שלי קיבלה פרחים ממפקד חיל הים. ראיתי את הגאווה שלה בעיניים", "[המפקד] היה נותן לי ציונים. היה אומר למפקד הגדול שאני מצטיין".

משתתפי המחקר ציינו לחיוב גם את הצבתם של גבולות נוקשים וברורים על ידי המפקדים. אחד מהם סיפר: "לא הייתה לי אף פעם דמות שהחזיקה אותי כל כך קצר... גם כשלא היה לי כוח ואמרתי: 'אני הולך', היו מפקדים שמאבהה ודאגה לא הגישו תלונה. הייתי שומע הרבה את המשפט: 'אל תוותר לעצמך'. לא הבנתי מה הם רוצים. התעצבנתי. היום אני מבין". עוד משתתף ציין: "הוא [המפקד] לא עשה לי

הנחות. הוא היה קשוח חבל על הזמן. ברחתי. חזרתי בטרמפ רק כי המפקד ביקש. לא בגלל הסמכות, אלא כי הוא התקשר וביקש".

בדקנו גם מה הייתה החוויה של המשתתפים משהותם במסגרות שונות במהלך השירות הצבאי. באופן כללי, המשתתפים דיווחו על חוויות במסגרת הטירונות, קורסים מקצועיים והמשך השירות. חלק גדול מהגברים דיווחו על הטירונות כמסגרת משמעותית וחשובה ואף מעצבת במהלך השירות: "[בטירונות] גורמים לך להבין שמפה אין לך לאן ללכת. לא יהיה לך קל. אם אתה רוצה ללמוד, נותנים לך את הכלים. קח אותם".

הנשים שרואיינו, לעומת הגברים, התייחסו לטירונות כמסגרת קשה, ובעיקר מתסכלת: "המסגרת קשה. הרגשתי שאני מבזבזת את הזמן. ניסיתי לצאת. בטירונות הרגשתי שאני שונה. לא הבנתי למה אני שם", "[בטירונות] לא היה לי סבלנות להקשיב למפקדים... לא היה תומך שיכולתי לבוא ולשתף".

בהתאם, בתשובות לשאלונים, קרוב ל-70% מהמשתתפים דיווחו על כך שהם היו ממליצים לחברים וקרובי משפחה להתגייס למסלולים הייחודיים (ורק 30% לא היו ממליצים על כך). שיעור גבוה יותר של גברים (73%) דיווחו על נכונות להמלצה כזו מאשר נשים (59%) (אם כי ההבדלים לא נמצאו מובהקים סטטיסטית).

התפקידים הצבאיים שמילאו המשתתפים מגוונים. רובם לא שירתו בתפקיד קרבי, אלא ביצעו תפקידים משרדיים, טכניים ולוגיסטיים, כגון: אחראי משמרת במטבח, אחראי תחזוקה, אפסנאית קשר, בודקת מעברים ובודקת ציוד קשר. מרבית המשתתפים (81%) עברו הכשרה מקצועית בצבא (שיעורי הגברים והנשים שעברו הכשרה זו היו דומים).

תרומת השירות הצבאי לתחושת מסוגלות לאחר השחרור מהצבא

בוגרי מסלולי מקא"מ וחג"מ התבקשו להתייחס לשינויים שחלו אצלם בעקבות השירות הצבאי. נפתח בתחושת המסוגלות. בהתבוננות בלוח 1 ניתן לראות כי השינוי המהותי ביותר שעליו העידו המשתתפים הוא אמונתם כי יצליחו בחיים יותר מאשר האמינו בעבר. נוסף על כך, יותר ממחצית המשתתפים האמינו יותר מבעבר כי יהיו הורים טובים וכי יצליחו לפרנס את עצמם ואת משפחתם וכן האמינו בעצמם. קצת פחות ממחצית המשתתפים סברו כי יצליחו להקים משפחה יציבה, ורק שליש מהם האמינו כי יצליחו לשמור על קשר יציב עם חברים יותר מבעבר. הבדלים מובהקים בין המינים נמצאו רק בנוגע להיגד בעניין הורות טובה בעתיד – 63% מהגברים האמינו שיהיו הורים טובים בעתיד יותר מאשר האמינו בעבר (לפני השירות הצבאי), לעומת 40% מהנשים.

באופן כללי, אמונם של המשתתפים בעצמם בתחומים שונים, דהיינו תחושת המסוגלות, השתפרה מעט יחסית לעבר או שנשארה דומה. מדד המסוגלות היה גבוה יותר בקרב הגברים מאשר בקרב הנשים, אם כי ההבדל לא היה מובהק, למעט, כאמור, היבט ההורות.

לוח 1: תחושת מסוגלות בתחומים שונים בעקבות השירות הצבאי (ממוצעים וסטיות תקן)

משתנה	כולם (SD) M	גברים (SD) M	נשים (SD) M
מאמין בעצמך	(0.50) 2.49	(0.50) 2.48	(0.50) 2.51
מאמין כי תצליח להקים משפחה יציבה	(0.50) 2.47	(0.50) 2.51	(0.49) 2.42
מאמין כי תצליח לפרנס את עצמך ואת משפחתך	(0.52) 2.49	(0.54) 2.51	(0.50) 2.46
מאמין כי תצליח לשמור על קשר יציב עם חברים	(0.68) 2.23	(0.71) 2.20	(0.65) 2.26
מאמין כי תהיה הורה טוב	(0.50) 2.52	(0.48) 2.62	(0.49) 2.40
מאמין כי תצליח בחיים	(0.53) 2.54	(0.53) 2.59	(0.54) 2.48
מדד מסכם: תחושת מסוגלות	(0.39) 2.46	(0.38) 2.49	(0.41) 2.42

1=פחות מבעבר, 2=בדומה לעבר, 3=יותר מבעבר

בניתוח הממצאים האיכותניים ניתן לראות הבדלים ברורים בין גברים לנשים בדיווח על השינוי שהתרחש בהם במהלך השירות הצבאי. מסלול מקא"מ סייע לגברים בעיקר בחוויית הסתגלות למערכת ושיפר את יכולת התפקוד שלהם. נשים דיווחו על שינוי בתחושת הביטחון העצמי ובחוויות המסוגלות והעצמאות שלהן. הגברים דיווחו על שינויים משמעותיים יותר מאלו שדווחו על ידי הנשים. הנשים ייחסו את השינוי לכלל השירות הצבאי, בעוד שהגברים ייחסו את השינוי למסלול הייחודי עצמו. גבר אחד ציין: "לפני הצבא הייתי עבריין. אני אדם אחר. עשיתי שינוי דרסטי. [הצבא] הרחיק אותי מאנשים מסוימים. התבגרתי. התחלתי להרגיש יותר גברי. חוסר הביטחון נמוג ונעלם. את האיפוק שלי היום רכשתי בצבא. אני גאה בעצמי". צעיר נוסף ציין כי "הצבא הביא הרבה משמעות, לקום בבוקר. גם אם אין מה לעשות אתה קם. פעם הייתי יותר אגרסיבי, היום אני יותר מתון – רגוע, לא מתעצבן מהר". הנשים אמרו: "הביטחון. למדתי את הדרכים. ביטחון בנהיגה", "הצבא נתן לי הרבה ביטחון. למשל לא היה לי ביטחון אפילו לנסוע באוטובוס".

שילוב הבוגרים ותפקודם בתחום העבודה

בוגרי מסלולי מקא"מ וחג"מ התבקשו לאפיין את חייהם בעת עריכת המחקר. 82% היו מועסקים במשרה מלאה, 10% היו מועסקים באופן חלקי, ורק 8% מהמשתתפים לא עבדו (ללא הבדלים מובהקים בין המינים). כעשירית מהמשתתפים (12%) לא ציינו כמה זמן הם מועסקים בעבודתם באותה עת, וניתן לשער שהחזיקו בה זמן קצר מאוד. עוד 22% היו מועסקים במקום עבודתם חודשים ספורים בלבד, 54% היו מועסקים בין שנה לחמש שנים, והיתר (12%) – תקופה ארוכה יותר.

המדד הכולל ביחס לתפקוד בעבודה מעיד על הערכה גבוהה למדי של המשתתפים (לוח 2). מתברר כי ההיבטים שבהם היו המשתתפים סבורים שהם מתפקדים בעבודתם במידה החיובית ביותר היו דיווח אמתי על תקלות ויכולתם להביע דעה. היבטים נוספים, כמו: עבודה באופן מסודר, פנייה בדרך מקובלת

לממונים ופתרון בעיות בדרך שאינה פוגענית, זכו להערכה גבוהה למדי גם הם (אם כי מעט פחות משני הראשונים). ההיבט שבו העידו המשתתפים על תפקוד בינוני בלבד הוא היכולת לבקש עזרה כשצריך. סטיית התקן הנמוכה ביותר (המצביעה על הומוגניות בתשובות הנחקרים) הייתה באשר ליכולתם של המשתתפים להביע את דעתם, וסטיית התקן הגדולה ביותר (קרי הטרוגניות של תשובות) הייתה ביחס לדיווח על תקלות. לא נמצא הבדל מובהק בין המינים בהיגדים השונים הקשורים בתפקוד בעבודה. עם זאת, היו הבדלים ניכרים (אם כי לא מובהקים סטטיסטית) בשני נושאים אחרים: בנושא בקשת עזרה – הנשים נטו לבקש עזרה יותר מהגברים, בעוד בנושא הבעת דעה – גברים סברו שאחרים מבינים אותם כאשר הם מביעים דעה, יותר מאשר נשים.

לוח 2: תפקוד בעבודה (ממוצעים וסטיות תקן)

משתנה	כולם (SD) M	גברים (SD) M	נשים (SD) M
אתה עובד באופן מסודר	3.93 (1.35)	4.01 (1.29)	3.84 (1.42)
אתה מדווח באופן אמתי על תקלות (לא מסתיר, לא משקר)	4.04 (1.38)	3.92 (1.38)	4.18 (1.38)
אתה מבקש עזרה כשצריך	3.43 (1.27)	3.27 (1.18)	3.62 (1.36)
אחרים בדרך כלל מבינים אותך כאשר אתה מביע את עמדתך	3.72 (1.21)	3.86 (1.16)	3.55 (1.27)
אתה פונה לממונים עליך בדרך מקובלת	3.87 (1.21)	3.84 (1.24)	3.90 (1.19)
אתה פותר בעיות בדרך שלא פוגעת בך ובאחרים	3.77 (1.15)	3.75 (1.14)	3.79 (1.17)
אתה מסוגל לקבל ביקורת	3.74 (1.16)	3.75 (1.16)	3.72 (1.16)
אתה נוהג להביע את דעתך	4.01 (1.12)	4.00 (1.02)	4.02 (1.24)
מדד מסכם: תפקוד בעבודה	3.82 (0.81)	3.81 (0.68)	3.83 (0.95)

1=כלל לא, 5=במידה רבה מאוד

שילוב הבוגרים בתחום ההשכלה

היבט נוסף של חיי המשתתפים שנבדק במחקר הוא השכלה. מרבית המשתתפים (70%) ציינו כי אינם לומדים, ורק כשליש (30%) דיווחו כי הם לומדים. מקרב אלו שלמדו, שיעור הנשים היה גדול פי שניים מזה של הגברים (41% ו-21%, בהתאמה). חלק ניכר ציינו כי הם לומדים במסגרת מכללות אקדמיות (46%), במכללות טכנולוגיות (18%), באוניברסיטאות (7%) ובמסגרות פרטיות להכשרה מקצועית לא אקדמית (18%), והיתר – בקורסים שונים (7% בקורס של משרד העבודה ו-4% בקורסי השלמה לבגרות).

המשתתפים התבקשו לציין בשאלון, האם הם לומדים, ובאיזו מסגרת (השלמת בגרויות, לימודי תעודה או השכלה גבוהה), ומהי מידת שביעות רצונם מהלימודים. מרבית המשתתפים שלמדו בעת המחקר סברו כי יסיימו בהצלחה את לימודיהם. בהתאם, מעטים ציינו כי הלימודים קשים להם. משתתפי המחקר סברו במידה גבוהה למדי שימצאו עבודה טובה בעקבות הלימודים ויצליחו בלימודיהם יותר מאשר בעבר. עם זאת, רק כמחצית מהם ציינו כי הם לומדים את המקצוע שעליו חלמו תמיד. בהשוואה בין המינים נמצא הבדל מובהק בשני משתנים: נשים חשו במידה גבוהה למדי כי הן לומדות מקצוע שעליו חלמו תמיד, בעוד הערכת הגברים בהקשר זה הייתה בינונית למדי (3.65 ו-2.54, בהתאמה); כמו כן נשים סברו כי יצליחו לסיים את לימודיהן במידה רבה יותר של ודאות מאשר גברים (4.58 ו-4.00, בהתאמה). הערכת המשתתפים באשר לסיכויי ההצלחה בלימודיהם הייתה משותפת למרביתם (סטיית תקן נמוכה). בנוגע ללימוד מקצוע שעליו חלמו תמיד – כאן ניכרה השונות הרבה ביותר: עבור חלקם היה זה המקצוע שחלמו עליו, ועבור אחרים – לא. הלימודים באותה עת בכל זאת היוו הזדמנות לאלו שהיו מעורבים בהם (בעיקר הנשים), למציאת עבודה ולתחושה של הצלחה שלא חוו בעבר. עם זאת, רק חמישית מהגברים ציינו שהם לומדים, בעוד נשים למדו בשיעור כפול. כמו כן נשים ציינו כי הן לומדות במידה רבה למדי את המקצוע שעליו חלמו תמיד, בעוד בקרב הגברים הערכה זו הייתה בינונית למדי.

מהראיונות עם המשתתפים עלה כי המפגש עם ההשכלה והלימודים עדיין איים עליהם והפחיד אותם, בשל תוויות שליליות בעבר. נראה כי החוויה הצבאית לא השפיעה על ממד זה, ולא מצאנו הבדל בין גברים לנשים. בהקשר זה, נשמעו אמירות כגון: "יש לי 12 שנות לימוד. כל פעם שאני מתכנן להתחיל ללמוד, משהו עוצר אותי"; "אני רוצה ללמוד. אבל לא יודע מאיפה להתחיל. יש לי הרבה פערים. זה כסף, לימודים. זה יקר"; "מלימודים כבר ירדתי, התבאסתי שיש לי הרבה להשלים".

מודל מסכם: משתנים המסבירים הסתגלות לחיים האזרחיים

בחלק זה של הדוח נציג סיכום המבוסס על מספר מודלים (רגרסיה בצעדים כפויים), שמטרתו לבחון הסברים לכל אחד מההיבטים הבאים (המשתנים התלויים): תחושת מסוגלות, תפקוד בעבודה ולימודים לאחר השירות הצבאי. שלושת המודלים מוצגים בלוח 3 – בצד ימין מוצגים המשתנים הבלתי תלויים (בשני צעדים), וביתר העמודות – מדדי השילוב בחיים האזרחיים (משתנים תלויים). ההנחה בבסיס ניתוח בצעדים כפויים היא שלצד החוויה הצבאית, למשתתפי המחקר מאפייני רקע שונים, שגם הם נמצאו, בבדיקות מקדימות, במתאם מובהק עם המשתנים התלויים. כדי לבחון מי מהחזאים מסביר טוב יותר מהאחרים את המשתנה התלוי, כללנו את המשתנים מגדר, גיל וזכאות לבגרות בשלב הראשון של הרגרסיות. בצעד השני בדקנו את השפעת משתני החוויה הצבאית על המשתנים התלויים, ובכך פיקחנו על משתני הרקע שהוכנסו לרגרסיה בשלב הראשון.

באשר לתחושת המסוגלות, בשלב הראשון ניכרה בעיקר השפעת גיל המשתתפים – ככל שהגיל של המשתתפים בעת המחקר היה גבוה יותר, עלתה

תחושת המסוגלות (11% שונות מוסברת). בשלב השני, כאשר הוספנו את משתני החוויה הצבאית ופיקחנו על משתני הרקע, עדיין הייתה השפעה מובהקת לגיל המשתתפים, והיא אף עלתה על זו של המפקד בטירונות ושל המפקד הישיר בצבא. לפיכך, משתתפים מבוגרים יותר, שהיו מרוצים ממפקדיהם בטירונות ובהמשך השירות הצבאי, הביעו תחושת מסוגלות גבוהה יותר. שיעור השונות המוסברת כמעט שולש בשלב השני, בהשוואה לשלב ראשון, והיה שווה ל-30%.

תפקוד משתתפי המחקר בעבודה בזמן עריכת המחקר נבדק גם הוא בשני שלבים. למשתני הרקע לא הייתה כל השפעה מובהקת על המשתנים התלויים, בשני הצעדים. תפקוד בעבודה הושפע בעיקר מנכונותם של המשתתפים להמליץ על מסלולי מקא"מ או חג"מ, כך שמי שהיה מוכן להמליץ עליהם לחברים גם חש תחושת תפקוד גבוהה בעבודתו. גם לסוכני החברות במהלך השירות הצבאי, בעיקר למפקד הישיר, הייתה השפעה על תחושת תפקוד גבוהה בעבודתם בעת המחקר. בשל גודלו של המדגם, השפעת המפקדים בטירונות והמשפחה לא הייתה מובהקת, אך ראויה לציון. סך כל השונות המוסברת גדל מהסבר אפסי ל-17%, ומכאן שהתפקוד בעבודה הושפע בעיקר מהחוויה הצבאית.

לבסוף, הלימודים בעת המחקר הושפעו מגורמים אחדים: בשלב הראשון של הרגרסיה, הסיכוי ללימודים לאחר השירות הצבאי עלה ככל ששלב השלמת הבגרות היה גבוה יותר (בכל שלב הסיכוי גדל פי שלושה); זאת בקרב נשים יותר מאשר בקרב גברים, וכן גם אצל מי שגילו היה גבוה יותר (אם כי שתי ההשפעות האחרונות לא היו מובהקות). באשר לחוויה הצבאית (שנבדקה בשלב השני, בפיקוח על משתני הרקע), השפעת הזכאות לבגרות נשמרה, וכל משתני החוויה הצבאית השפיעו, אך לא בהכרח בכיוון חיובי. הסיכויים ללמוד לאחר השירות עלו ככל שעלתה דרגת ההשפעה של המפקדים הישירים במהלך השירות (פי אחד וחצי). לעומת זאת, ככל שרמת ההשפעה של המפקדים בטירונות עלתה, כך קטנו סיכוייהם ללמוד בעת עריכת המחקר (פי 61%). כמו כן, הסיכוי ללמוד לאחר השירות הצבאי עלה ככל שהנכונות להמליץ על המסלולים הייחודיים ירדה (פי 25%). לבסוף, ככל שמשתתפי המחקר חשו בתמיכה רבה יותר של משפחתם במהלך השירות הצבאי, סיכוייהם ללמוד אחריו היו גבוהים כמעט פי שניים. בהשוואה בין שני שלבי המודל, סך כל השונות המוסברת עלה פי שניים.

החוויה הצבאית תרמה אפוא להסבר ההשתלבות באזרחות בתחום של תחושת מסוגלות, תפקוד בעבודה, ובמידה מסוימת – ללימודים לאחר השירות הצבאי; זאת, לצד השפעת המשפחה וכמה משתני רקע של המשתתפים. לחוויה הצבאית, ובעיקר למפקדים בטירונות ובהמשך – במהלך השירות, הייתה השפעה חיובית על שלושת הממדים שנבדקו בקשר לשילוב בחיים האזרחיים, גם אם ההשפעה לא תמיד הייתה חיובית (ברכישת השכלה גבוהה). גם למשפחה הייתה השפעה חיובית, אבל במספר היבטים פחות מאשר סוכני חברות צבאיים. נכונות להמליץ על מסלולי מקא"מ או חג"מ השפיעה בכיוונים מנוגדים – באופן חיובי על תפקוד בעבודה ובאופן שלילי על רכישת השכלה גבוהה.

אף שלאורך הדוח צוינו מספר הבדלים מובהקים בין המינים בחלק מהמשתנים
בניתוחים סטטיסטיים שונים וכן גם בתוכני הראיונות, לא נמצאה בשלושת המודלים
שנבחנו השפעה מובהקת של מגדר על השתלבות בחיים האזרחיים. משתני גיל וזכאות
לבגרות היוו משתני רקע חזקים יותר בהסבר המשתנים התלויים. עם זאת יש לזכור
שנשים היו זכאיות לבגרות בשיעורים גבוהים מאלה של הגברים, ולכן כאן ההשפעה של
מגדר על רכישת השכלה בעת המחקר התקיימה באופן עקיף. כמו כן, כיוון ההשפעה
השלילית של הנכונות להמליץ על המסלולים הייחודיים על לימודים בעת המחקר נבעה
מכך שהנשים היו מרוצות פחות מהמסלולים הייחודיים, בעיקר בטירונות.

לוח 3: ניתוח רגרסיה מרובה ולוגיסטית היררכית (בצעדים כפויים) של משתנים המנבאים הסתגלות לחיים האזרחיים

רגרסיה לוגיסטית בצעדים		רגרסיה לינארית בצעדים				משתנה
לימודים כיום (N=89) (לא=0; כן=1)	תפקוד בעבודה (N=89) (5-1)	תחושת מסוגלות (N=89) (5-1)	צעד 1	צעד 2		
Exp(B)	B (SE B)	β	B (SE B)	β	B (SE B)	
1.37	.32 (.56)	.10	.15 (.18)	.02	.03 (.09)	מגדר (0=גבר; 1=אישה)
1.14	.13 (.23)	.11	.08 (.08)	.35**	.12 (.04)	גיל (בשנים)
2.92	1.07** (.37)	-.03	-.02 (.11)	.00	.00 (.05)	בגרות (1=לא; 2=חלקית; 3=כן)
95.26	-2 log likelihood	.45		3.68*		F
13.24**	Chi ² & sig.	.02		.11*		R ² & sig. F change
.20	Nagelkerke R ²	.20		.11		לצעד 1 ΔR^2
צעד 2						
1.30	.27 (.66)	.15	.22 (.17)	.04	.03 (.08)	מגדר
1.09	.09 (.28)	.04	.06 (.07)	.33**	.12 (.04)	גיל
3.12	1.14** (.42)	-.01	-.01 (.10)	-.00	-.00 (.05)	בגרות
1.59	.46* (.22)	.21*	.11 (.05)	*.24	.07 (.02)	השפעת מפקד ישיר (5-1)
.61	-.50* (.21)	.14	.07 (.05)	.30**	.08 (.03)	השפעת מפקד בטירונות (5-1)
1.80	.59* (.28)	.15	.09 (.06)	.04	.01 (.03)	השפעת משפחה (5-1)
.24	-1.42* (.64)	.20*	.31 (.16)	-.14	-.11 (.08)	המלצה על מסלול מקא"מ/חג"מ (לא=0; 1=כן)
75.29	-2 log likelihood	2.41*		5.03**		F
.33**	Chi ² & sig.	.17**		.30**		R ² and sig. F change
.44	Nagelkerke R ²	.16		.19		לצעד 2 ΔR^2

*p<.05; ** p<.01

סיכום ודיון

מטרת המחקר הנוכחי הייתה לבחון את הגורמים המסבירים השתלבות בחיים האזרחיים של בוגרי המסלולים הייחודיים בצה"ל – מקא"מ וחג"מ – לפי תפיסתם. מדובר בצעירים שחוו הדרה בעברם, וחלקם אף הוגדרו כבני נוער בסיכון על היבטיו השונים (ראו למשל גולדפרב, 2006; דורון, 2006; להב, 2012).

מן הממצאים המרכזיים של המחקר עולה כי רוב המשתתפים חשו שהשירות הצבאי היווה חוויה חשובה ומעצימה עבורם בהיבטים רבים. מתוך דיווחיהם עולה כי לאחר השירות, הם תפסו את עצמם כאנשים בעלי יכולות גבוהות להצליח בחיים, בעיקר בתחום התעסוקה, בהשוואה להערכתם את עצמם בעבר. רוב הנחקרים עבדו בחייהם האזרחיים באופן סדיר והתמידו בעבודה קבועה לאורך זמן. כמו כן הם דיווחו על כך שהם חווים הצלחה בעבודה, אם כי מיעוטם הצליחו להתקדם לתפקידי ריכוז או ניהול בדרגות ביניים.

ניתן לומר כי אצל הגברים מיומנויות רבות הקשורות בעולם העבודה נרכשו ככל הנראה במהלך השירות הצבאי, ביניהן נורמות המקובלות בעולם העבודה, כמו: התמדה, קבלת מרות וביצוע משימות בעקביות ואחריות. הגברים העידו על עצמם שחל אצלם שיפור בעיקר בתחומים הבאים: ארגון זמן, ביטחון עצמי, ירידה באימפולסיביות וויסות עצמי וכן ביכולת לשרוד במסגרת לאורך זמן. לעומתם, הנשים העידו על שינוי בעיקר בתחום הביטחון העצמי ותחושת העצמאות. לא ניתן לומר בבירור אילו מיומנויות או כלים נרכשו על ידיהן במהלך השירות, אולם אף הן עבדו והתמידו ותפסו את עצמן כמצליחות יותר מאשר בעבר.

במהלך השירות הצבאי, בוגרים אשר נתרמו מהמסלולים הצבאיים חיזקו את המיומנויות החברתיות שלהם ובנו לעצמם מסגרת חברתית חדשה, תומכת ואכפתית, אשר סייעה בחוויית התיקון שלהם. נוסף על המשפחה, הרשת החברתית שליוותה אותם בשירות זו שרכשו בחייהם האזרחיים, היו כנראה חשובות ומשמעותיות לא פחות מהמפקדים.

בתחום העבודה בחיים האזרחיים נמצאה כאמור פריצת דרך, אולם בתחום הלימודים בחיים האזרחיים לא חל שינוי באותה מידה. במחקר אחר, אשר בדק גברים שהוגדרו בעבר כנערים בסיכון, עלה שגם מי שרכש השכלה פורמלית לאחר השירות הצבאי המשיך לחוש כי אינו טוב דיו. ממצא זה מחזק את הטענה כי קשה מאוד להיפרד מתווית שלילית (קיינ, 2013). עם זאת, חשוב לציין שבקרב משתתפי המחקר הנוכחי, מי שלמדו בעת המחקר תפסו את עצמם כמצליחים בלימודים יותר מאשר בעבר; כלומר מי שבכל זאת הצליח לפרוץ את מחסום ההשכלה, תחושת המסוגלות הגבוהה (יותר מאשר בעבר) נשמרה אצלו גם בתחום זה. עם זאת, ישנם נחקרים שלא השלימו השכלה מעבר לזו שרכשו במסגרת בית הספר התיכון והמסלול הצבאי. יצוין כי נשים למדו לאחר השירות הצבאי בשיעור כפול מזה של הגברים. ייתכן שההסבר לכך הוא זכאותן לתעודת בגרות וההשפעה החיובית המשמעותית של מפקדיהן הישירים, אך הוא אינו מסלול חג"מ והמפקדים בטירונות.

המפקד הישיר במהלך השירות היה בדרך כלל דמות משמעותית. הגברים זכרו גם את המפקדת הישירה שלהם מהטירונות כדמות חיובית ומעצימה; זאת בדומה לממצאי מחקרים קודמים (ראו למשל איז'ק, 2002; דפרין-וולפסון, 2009). מה שאפיין את המפקדים אשר נחשבו ל"דמות מיטיבה ומפתחת" היה השילוב בין דרישה לסטנדרטים גבוהים ללא ויתור ובין הקשבה והכלה וניסיון להבין ולשוחח. היבט נוסף של דמות המפקדים שהשפיע על משתתפי המחקר הוא העובדה שהם לא "פחדו" מהמשתתפים. רוב המשתתפים במחקר חוו יחסי גומלין שבהם המבוגרים פחדו מהם. במסגרת הצבא הם פגשו מבוגרים חזקים מהם (אם בגלל התפקיד הפורמלי והמסגרת הצבאית שנתנה להם גיבוי ואם בשל היבטים אישיותיים), עובדה אשר ככל הנראה סייעה בהרגעת החרדות ובישוקם חויית המסוגלות תוך כדי השהות במסגרת הצבאית. דבר חשוב נוסף שעלה מהמחקר הוא כי לנוכח קשיי התפקוד של המשתתפים בצבא, לא נהגו בהם בתוקפנות, אלא בסבלנות רבה, חוויה שככל הנראה לא הייתה מוכרת להם מעברם. שלושה היבטים בתפקודם של המפקדים השפיעו על יכולתם של המשתתפים להצליח בשירות הצבאי ועיצבו את חויית המסוגלות שלהם לעתיד: (א) יצירת קשר קרוב ודיאלוגי מכיל; (ב) הצבת גבולות ברורים; (ג) מתן הערכות חיוביות לפיקודיהם.

לצד הגורמים הצבאיים, המשפחה נחשבה כגורם המשמעותי ביותר המסייע להצלחה בשירות הצבאי. לא נמצאה במחקר זה התייחסות נוספת לקשר בין הצבא ובין משפחות המשתתפים. בשל היותה סוגיה חשובה, אולי כדאי לחקור אותה בנפרד.

ישנם הבדלים ברורים בין גברים לנשים ביחס לתחושת שייכות למסלולי מקא"מ וחג"מ. הבדלים אלה נמצאו במספר היבטים בשאלונים כמו גם בראיונות. הגברים היו מוכנים להודות בהשתתפותם במקא"מ ולדבר עליה. הנשים בדרך כלל סירבו לדבר על חג"מ, ובמקרים אחדים אף הכחישו את השתייכותן למסלול. השירות הצבאי אפשר לגברים שהוגדרו בעבר "נוער בסיכון" לנסח לעצמם גבריות חדשה. אצל נשים פני הדברים היו שונים במקצת; נשים בכלל, וכאלו שהוגדרו "נערות בסיכון" בפרט, לא התייחסו לצבא כאל מסגרת המסייעת בהגדרת זהות נשית חדשה. לא ברור עד כמה נשים שהוגדרו בעברן כנערות בסיכון היו עסוקות בשוויון מגדרי, כפי שזה מתבטא במסגרת הצבאית. נראה כי הנשים חשו בוושה גדולה יותר מהגברים מעצם השתייכותן לתכנית. הגברים אמנם לא התגאו מאוד בהשתייכותם למקא"מ, אך היו מוכנים לדבר על המסלול ועל היבטים בו שתרמו להתפתחותם האישית. נראה כי הנשים עשו כל שביכולתן כדי שהשירות הצבאי יהיה "רגיל" וכדי להימנע מהתווית של המסלול המיוחד, כולל הימנעות מהיכרות עם הסגל המקצועי התומך ואי-פנייה אליו. ניכר כי הגברים הכירו את סגל המקא"מ (קציני מקא"מ ומש"קי מקא"מ) ונעזרו בו. הם אף העידו כי הייתה להם השפעה בינונית במהלך שירותם, בעיקר למש"קיות המקא"מ. הנשים, לעומת זאת, דיווחו כי לרוב לא הכירו דמויות אלה, וניכר כי כמעט ולא נעזרו בסגל המקצועי התומך.

לפיכך, אנו סבורות כי יש לתת את הדעת על הסוגיה הקשורה בחוויה המגדרית השונה במסלולים הייחודיים שנבדקו כאן, ולפתחה בהמשך. נראה כי המסגרת נבנתה במקור כמסגרת גברית, והיא מותאמת למאפיינים גבריים, לצרכים הצבאיים של תעסוקת גברים ולשאלות זהותם של הגברים; לדוגמה, מסלול מקא"מ מכוון בעיקר לקשיי הסתגלות, קושי שכיח יותר אצל גברים מאשר אצל נשים. לנשים לא נעשתה הכנה מותאמת טרם קליטתן, ולכן הטירוניות נחוותה אצל רבות מהן באופן מוצלח ומעצים פחות מאשר אצל הגברים. כתוצאה מחלק מממצאי המחקר וכן בשל מאפייני אוכלוסיית חג"מ, רצוי לקיים חשיבה מחודשת לשם התאמת המסגרת הקיימת לצורכי הנשים.

באשר למגבלות המחקר, כפי שכבר צוין, הוא התבצע בקרב אנשים אשר הצליחו "לשרוד" במערכת הצבאית וסיימו את השירות בהצלחה. לפיכך, המחקר לא בחן את הצלחתה של התכנית הייחודית ואת יעילותה, אלא באילו ממדים היא תרמה למי שהצליחו לסיימה והסכימו להשיב לשאלונים ולהתראיין. כמו כן, איננו טוענות כאן לסיבתיות באשר להשפעה בלעדית של חוויית השירות הצבאי. מובן שהזמן שחלף מהשירות הצבאי וגורמים נוספים, כמו אישיות המשתתפים ומפגשים משמעותיים עם סוכני חברות בחייהם לאחר השחרור מצה"ל, השפיעו גם הם על הכלתם בחיים האזרחיים. כלי המחקר שבהם עשינו שימוש התמקדו בחוויה הצבאית בלבד, וממצאי מחקרנו מבוססים על כך.

מסלולי מקא"מ וחג"מ מספקים מעין חוויית תיקון לחלק גדול מהמשתתפים בה. התיקון מתרחש בעיקר בשל העובדה שהשירות הצבאי נותן למשתתפים בפעם הראשונה חוויה של שייכות למסגרת נורמטיבית (גם אם היא בעלת אפיונים שונים במקצת ממסגרות שהכירו בעבר): מחד גיסא, המסלולים הייחודיים מקנים לאותם אנשים אשר חיו בעבר בתחושה של שוליות חברתית תחושת שייכות לחברה. מאידך גיסא, המסלולים הייחודיים מסייעים למשתתפים בהם לתפקד בחיים האזרחיים באופן נורמטיבי למדי. במהלך השירות הם גילו, ככל הנראה, שיש להם כוחות, ואלה משמשים אותם גם בהמשך הדרך. ממצא זה מחדש ומעודד, לעומת ממצאי עבר הנוגעים לאוכלוסייה זו, שהראו כי השוליות החברתית לא פחתה בעקבות השירות הצבאי, אלא נותרה בעינה (ראו למשל טיארראג'אן, 2004; מש, 2010). ייתכן שההבדל טמון בעובדה שמחקר זה בחן לראשונה גם נשים ששירתו במסלול זה או בכך שהתמקד בבוגרי שירות מלא ותקין. כך או כך, יש להוסיף וללמוד את הנושא בקרב בוגרים ובוגרות נוספים.

היות והספרות המחקרית טוענת כי מרבית הצעירים שהוגדרו כנוער בסיכון מצליחים להשתלב בשוק העבודה, לא נוכל לטעון בוודאות כי תכניות מקא"מ וחג"מ וכן החוויה הצבאית הן אשר מסייעות להם בהשתלבות זו. עם זאת, נוכל לומר כי כאשר החוויה הצבאית היא חיובית, כלומר כאשר אותם צעירים מצליחים לסיים את השירות הצבאי, רמת הביטחון העצמי שלהם עולה, ותפיסתם העצמית חיובית יותר. יתרה מזו, התווית השלילית שאותה נושאים הצעירים כ"נערים בסיכון", אשר נוצרה במהלך ילדותם ונעוריהם, מלווה אותם גם במהלך השירות הצבאי, בהיותם מסומנים

כ"חיילי מקא"מ" או כ"חיילות חג"מ". חוויית השירות החיובית מתערפלת לעתים לנוכח התווית השלילית המלווה אותה. השירות הצבאי, גם אם הוא מקנה חוויית השתלבות חיובית, ככל הנראה אינו מבטל לגמרי את תחושת השוליות. העובדה שהמסגרת הצבאית מצליחה ליצור חוויית הצלחה עבור צעירים בסיכון ובהדרה מעלה שאלה נוקבת באשר להתמודדותה של מערכת החינוך עם טרם גיוסם לצה"ל. האם לא ניתן היה להעניק להם במסגרת מערכת החינוך חוויית של הצלחה ושייכות עוד קודם גיוסם? אם במסגרת השירות הצבאי מצליחים להביא אותם לרמת תפקוד נורמטיבית, מדוע לא מצליחים בכך קודם? האם השירות הצבאי עשוי לסייע לניעות חברתית ולהוביל מהדרה וסיכון לשילוב והכלה? שאלה זו עמדה בבסיס מחקרנו. ואכן צעירים שהגיעו מסביבה מדירה – חברתית וחינוכית – חוו במסגרת התכניות הייחודיות בצה"ל הכלה מסוימת. הליך זה אפשר להם, לפחות בשנים הראשונות לאחר שחרורם, להשתלב במסגרות אזרחיות נורמטיביות. נחוץ מחקר המשך למעקב אחר בוגרים אלה בעוד שנים אחדות, על מנת לבחון את יעילותן של התכניות לאורך זמן.

מקורות

- אורבך, ד' וכץ, מ' (1991). הסתגלות בני נוער מקבוצות איכות (קב"א) הנמוכות לשירות בצה"ל והשתלבותם בחיים האזרחיים. **מניתוק לשילוב**, 4, 6–28.
- איז'ק, ר' (2002). **הסתגלות נוער למסגרת הצבאית – תפקוד המפקד כבסיס בטוח ותורמתו לבריאותו הנפשית ולתפקודו הצבאי של החייל**. עבודת דוקטור. אוניברסיטת בר-אילן.
- בן-רבי, ד', ארגוב, ד' וסבו-לאל, ר' (2003). **יוצאי המפתנים ישראל – מחקר מעקב**. ירושלים: ג'וינט, מכון ברוקדייל. זמין באתר <http://brookdaleheb.jdc.org.il/?CategoryID=156&ArticleID=161>
- בנבנישתי, ר' (2003). **אלימות במערכת החינוך בישראל: דוח ממצאים מסכם**. ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- ברמן, י' וקייזר, מ' (2006). אינדיקטורים של ביטחון חברתי-כלכלי על-פי פרדיגמת האיכות החברתית. **ביטחון סוציאלי**, 71, 109–128.
- ברקוביץ-רומנו, א', קרומר-נבו, מ' וקומס, מ' (2013). גוף וידע המחקרי בישראל על נערות במצבי מצוקה: סקירה היסטורית מפרספקטיבה פמיניסטית. **חברה ורווחה**, לג(1), 7–39.
- גבתון, ד' (2001). תיאוריה המעוגנת בשדה: משמעות תהליך ניתוח הנתונים ובניית תיאוריה במחקר האיכותי. בתוך נ' צבר בן-יהושע (עורכת), **מסורות וזרמים במחקר האיכותי** (עמ' 195–228). אור יהודה: דביר.
- גולדפרב, א' (2006). הדרת בני נוער על ידי תיוגם: הטענה על חולי נפשי כתהליך של הבניה עצמית המאפשר הכלה בעולם המבוגרים. בתוך י' רונן, י' דורון וו' סלונים-נבו (עורכים), **הדרה חברתית וזכויות אדם בישראל** (עמ' 173–204). תל אביב: רמות.
- גולן, מ' (2002). הבדלים בין נערים לנעורות במצוקה השהים במסגרת חוץ ביתית כפויה. **חברה ורווחה**, כב(4), 519–544.
- גולן, מ', שרעבי, ד' וונדר-שוורץ, מ' (2001). **מחקר בוגרים כפר הילדים אס או אס "נרדים" ערד: דו"ח מחקר**. תל אביב: אוניברסיטת תל-אביב.

- גילת, ל', עזר, ח', שגיא, ר' ואזולאי, נ' (2014). "אם רוצים להצליח בחיים אסור לוותר": עמדות חיילים כלפי השתתפות בתוכנית השלמת השכלה בצה"ל. צה"ל: חיל החינוך והנוער ומדור מחקר ופיתוח.
- דורון, א' (2006). בין הדרה חברתית למדיניות חברתית – נייר עמדה. ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- דפרין-וולפסון, כ' (2009). על סדר היום: ממצאי מחקרים ונקודות למחשבה. צה"ל: חיל החינוך והנוער ומדור מחקר ופיתוח.
- דר, י' וקמחי, ש' (2000). תפיסה עצמית של ביגור בעקבות שירות החובה בצה"ל. מגמות, (4), 616–591.
- ואזן-סיקרון, ל', בן סימון, ב' וכאהן-סטרבצ'ינסקי, פ' (2012). "נקודת מפנה" לקידום יזמות והכנה לעולם העבודה בקרב בני נוער במצבי סיכון. ירושלים: מכון ברוקדייל והג'וינט.
- וולנסקי, ע' (2005). איך לנפץ את תקרות הזכוכית: סוגיות נבחרות במדיניות החינוך. בתוך ר' רוזנטל (עורך), סדר יום ישראלי לשינוי חברתי (עמ' 328–348). ירושלים: כתר.
- חיון, ב' (2014). גורמי סיכון וגורמי הגנה בקרב חיילים בסיכון. צה"ל: המכללה לביטחון לאומי.
- חיל החינוך והנוער (2011). קידום אוכלוסיות ייחודיות, "חוות השומר" כבסיס טירונות לחיילי מקא"מ. זמין באתר <http://www.aka.idf.il/chinuch/klali/default.asp?catId=42852&docId>
- טיאראג'אן, ר' (2004). שילוב "אוכלוסיות מיוחדות" בשירות הצבאי ובחברה לאור פעילות מקא"מ, המרכז לקידום אוכלוסיות מיוחדות. צה"ל: ממד"ה, ענף מחקר.
- ישראלשוילי, מ' (1992). סיבוב חד: מודל למעורבות היועץ החינוכי בהכנת תלמידים לשירות הצבאי. תל אביב: רמות.
- כאהן-סטרבצ'ינסקי, פ', קונסטנטינוב, צ' וירוביץ, ל' (2006). נערות בישראל: ניתוח מידע ממחקרים נבחרים. ירושלים: מכון ברוקדייל והג'וינט.
- כהן, א' ועמרני, נ' (1989). השפעת קורס "השכלת יסוד" בצה"ל על הדימוי העצמי של מתגייסים טעוני טיפוח. מגמות, (1), 83–75.
- כהן, ס' ובגנו ל' (2001). המשמעות החברתית של השרות הצבאי: מבט מחודש. בתוך ס' כהן (עורך), תרבות דמוקרטית: צבא וחברה בישראל, 4–5 (עמ' 131–150). רמת גן וירושלים: אוניברסיטת בר-אילן והמכון הישראלי לדמוקרטיה.
- להב, ח' (1999). נוער בשולי החברה: התופעה ודרכי ההתמודדות: מדיניות הטיפול בנוער בסיכון ובנוער מנותק בישראל – אוכלוסיית יעד, מטרות, עקרונות ודרכי פעולה. ירושלים: משרד החינוך.
- להב, ח' (2000). נוער בסיכון – התופעה בפרספקטיבה. מניתוק לשילוב, 10, 8–16.
- להב, ח' (2012). מ"נשירה סמויה" ל"נשירה גלויה" ומה שביניהם. מניתוק לשילוב, 17, 7–32.
- ליבליך, ע' (1987). אביב שנות. תל אביב: שוקן.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2012). הודעה לעיתונות: לקט נתונים לרגל ט"ו באב, תשע"ב – 2012. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- מייזלס, ע' (1993). השירות בצה"ל כמרכיב מרכזי בהתפתחות בני הנוער בישראל. זכרון יעקב: המכון הישראלי למחקרים צבאיים.
- מייזלס, ע' (2002). צעירים ישראלים במעבר לבגרות: השפעת השירות הצבאי. עיונים בחינוך, (1), 159–190.
- מייזלס, ע' וגל, ר' (1993). הסתגלות נערי מקא"מ ("נערי רפול") לאחר השחרור מצה"ל (בהשוואה לחיילים רגילים). זכרון יעקב: המכון הישראלי למחקרים צבאיים.
- מיקולינסר, מ' (1998). סגנון היקשרות בבגרות ואסטרטגיות של ויסות רגשות – הנחות עבודה וסקירת ממצאים. פסיכולוגיה, (1), תשנ"ט, עמ' 33–48.

- מש, ר' (2010). המרכז לקידום אוכלוסיות מיוחדות בצה"ל (מקא"מ) – חזון ומציאות, קידום או החמצה? **סוגיות חברתיות בישראל**, 9, 175–199.
- סבו-לאל, ר' וחסיין, ט' (2011). **מצבי סיכון בקרב ילדים ובני נוער: איתור ומיפוי במסגרת התכנית הלאומית לילדים ולנוער בסיכון: דו"ח מחקר**. ירושלים: מכון ברוקדייל והג'וינט.
- סטריאר, ר' (2001). מהדרה למעורבות חברתית. **חברה ורווחה**, (2), 131–213.
- סנדוביץ, ש' (2002). כושר ההשתנות של בני נוער: מתיאוריה למעשה. **מניתוק לשילוב**, 11, 43–32.
- העמותה להנצחת והנחלת מפעלות חייו של רפאל איתן (2011). **פרויקט נערי רפול**. זמין באתר <http://www.raful.org.il/pages/101.aspx?pic=1>
- ציונוב, ש', רייכנברג, ש' ורוזנר ר' (2010). מישהו שומע אותי? על ייצוג רגיש-מגדר לנערות בהליכי נזקקות בבית המשפט לנוער. **מעשי משפט: כתב עת למשפט ותיקון חברתי**, ג, 103–122.
- קומס, מ' (2006). **חיפוש וקבלת עזרה אצל נערות שברחו מהבית**. עבודת דוקטור. אוניברסיטת תל-אביב.
- קומס, מ' (2008). "נערות במצוקה": בעיה אישית או תוצאה של מציאות חברתית. **עט השדה**, 1, 26–30. זמין באתר <http://din-online.info/pdf/eth1.pdf>
- קומס, מ' (2013). "נערות במצוקה" – בעיה אישית או תוצאה של מציאות חברתית. זמין באתר http://www.ashalim.org.il/files/Nearon_bemetzuka.pdf
- קומס, מ', גולן, מ', דולב, ט' ויובל, ד' (2005). נערות על המפה: מסגרת לפיתוח שירותים ותכניות לצרכים ייחודיים של נערות. בתוך ג' רהב, י' ווזנר ומ' ונדר-שוורץ (עורכים), **נוער בישראל 2004** (עמ' 191–206). תל אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
- קיינ, ז' (2013). **סיפורי חיים של בוגרים שהוגדרו בעברם כנערים בסיכון מחקר איכותני רטרוספקטיבי**. עבודת דוקטור. אוניברסיטת תל-אביב.
- קפלן, ד' (1999). **דויד, יהונתן וחיילים אחרים: על זהות, גבריות ומיניות ביחידות קרביות בצה"ל**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- ראזר, מ', ורשבסקי ב' ובר-שדה א' (2011). קשר אחר בבית הספר: **עיצוב תרבות בית ספרית שונה, בעבודה עם תלמידים בסיכון ובהדרה**. ירושלים: אשלים.
- רבינוביץ, מ' (2009). **גיוס בני נוער עם נתונים ויכולת הסתגלות ברמה נמוכה ושירותם בצה"ל**. ירושלים: הכנסת.
- רסנר, נ' וזעירא, ע' (2014). **נערות במצבי מצוקה קשים: סקירת ספרות**. ירושלים: מכון חרוב.
- שיאון, ל' (1997). **דימויי גבריות אצל לוחמים: השירות בחטיבות חיל רגלים כטקס מעבר מנערות לבגרות**. ירושלים: האוניברסיטה העברית.
- שיון-לוי, א' (2003). גבריות מתוך מחאה: על כינון הזהויות של חיילים בתפקידי צווארון כחול. **סוציולוגיה ישראלית**, (5), 15–47.
- שלום, י' (2012). **"גיוס בר השגה" – מידע לרכזים ולמנהלים בתחום ההכנה לשירות משמעותי בצה"ל**. ירושלים: מנהל חברה ונוער מחוז ירושלים ומפקדת תחום פיתוח ההדרכה, מחוז יהודה.
- שרר, מ' (1997). שירות מלא, חלקי ואי-גיוס בני שכבות חלשות לצה"ל – הבעיה והשלכותיה. **חברה ורווחה**, ז, 7–97.
- Baumeister, R. F., DeWall, C. N., Ciarocco, N. J., & Twenge, J. M. (2005). Social exclusion impairs self-regulation. *Clinician's Research Diges*, 23(9), 589–604.

- Baumeister, R. F., Twenge, J. M., & Nuss, C. K. (2002). Effects of social exclusion on cognitive processes: Anticipated aloneness reduces intelligent thought. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83(4), 817–827.
- Elder, G. H. (1986). Military times and turning points in men's lives. *Developmental Psychology*, 22(2), 233–245.
- Johnson-Reid, M., & Barth, R. P. (2000). From placement to prison: The path to adolescent incarceration from child welfare supervised foster or group care. *Children and Youth Services Review*, 22(7), 493–516.
- Kaplan, D. S., Dampousse, K. R., & Kaplan, H. B. (1994). Mental health implications of not graduating from high school. *Journal of Experimental Education*, 62, 105–123.
- Lev Ari, L. (2012). North Americans, Israelis, or Jews? The ethnic identity of immigrants' offspring. *Contemporary Jewry*, 32(3), 285–308.
- MacDonald, R. (2006). Social Exclusion, youth transitions and criminal careers: Five reflections on "risk". *The Australian and New Zealand Journal of Criminology*, 39(3), 371–381.
- McElwee, N. (2007). *At-risk children & youth: Resiliency explored*. Binghamton, NY: The Hawthorne Press.
- Mikulincer, M., & Florian, V. (1995). Appraisal of and coping with a real-life stressful situation: The contribution of attachment styles. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 21(4), 406–414.
- Sharland, E. (2006). Young people, risk taking and risk making: Some thoughts for social work. *British Journal of Social Work*, 36, 247–265.
- Twenge, J. M., Baumeister, R. F., Tice, D. M., & Stucke, T. S. (2001). If you can't join them, beat them: Effects of social exclusion on aggressive behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, 81(6), 1058–1069.